वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

[स्तुतिः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं
सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।
हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं
प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥१:१॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।
पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥१:२॥
अतृप्तः पुन पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।
जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥१:३॥

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 193v–195v, C_{45} ff. 201v–203v, C_{02} ff. 267r–270r, K_{82} ff. 1v–3v, K_{10} exp. 44, 43 lower and then upper leaf; (1.62cd–2.22 are missing), K_7 ff. 209v–211v, K_3 ff. 227v–229v (collated only up to 1.15ab), M ff. 1r–3v, E pp. 580–585; $C^{\Sigma} = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1a cf. ŚDhU 10.6: आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥ **2c** cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना

✣

1a °न्तमनन्त°] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; °न्तमन्त° C_{45}^{ac} • °पारं] $C^{\Sigma}K_7ME$; °पारगं $K_{82}K_{10}K_3$ **1b** सुसूक्ष्म°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; शुसुक्ष्म° C_{02} • °जगत्सुसारम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; °जगशुसारं C_{02}, °जगत्सुरासुरं K_{10}, °जगतसुसारम् K_3 **1c** °भिरासमग्रं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7K_3E$; °भिर्यत्समग्रं M (unmetr.) **1d** वृष°] $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; °वृषो C_{94}^{ac} **2b** सहस्राध्यायमु°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3M$; सहश्रध्यायमु° C_{02}, सहस्राध्यायरु° E **2c** पर्व चास्य] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}$; पर्वञ्चास्य C_{45}, पर्वमस्य $C_{02}K_3M^{ac}E$ • शतं पूर्णं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; त C_{02} **2d** श्रुत्वा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; श्रद्धा C_{45} • भारतसंहिताम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$; भारसंहिता C_{02}, भारतसंहितं K_3, नारादसंहिताम् E **3a** अतृप्तः पुन पप्रच्छ] em.; अ〰तृप्तः पु〰××प्रच्छ C_{94}, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, अतृप्तः पुनरप्रच्छे C_{02}, अतृप्तः पुन पःप्रच्छ K_3, अतृप्तः पुनः पपृच्छ M, अतृप्ता पुनः पप्रच्छ E **3b** वैशम्पायन°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; वेसम्पायन° C_{02} **3c** जनमेजय यत्पूर्वं] em.; जनमेजयेन यत्पूर्वं $C_{94}^{pc}C_{45}K_7K_3E$, जनमेजये यत्पूर्वं C_{94}^{ac}, जन्मेजयेन यम्पूर्वं C_{02}, जनमेजयेन यत्पूर्व K_{82}, जनमेजयेन यत्पू〰र्व〰 K_{10}, जन्मेजयेण यत्पूर्वं M **3d** तच्छृणु त्वम°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; तच्छृण त्वम° C_{02}, _____ K_{10}, तच्छृणु स्वम° K_3 • °तन्द्रितः] $C_{02}K_{82}$; °तन्द्रितम् $C_{94}C_{45}K_7K_3ME$, ___ K_{10}

जनमेजय उवाच ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥१:४॥
द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्द्विजोत्तम ।
कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥१:५॥
वैशम्पायन उवाच ।
शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥१:६॥
अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥१:७॥
जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥१:८॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]

4ab = MBh 13.112.9ab

✣

4 जनमेजय] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; जन्मेजय C_{02} **4a** भगवन्स°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; भचावं स° C_{02}, भगव स° K_3, भगवं स° M • °धर्मज्ञ] $C^{\Sigma}K_{10}K_7ME$; °ज्ञ K_{82}, °धर्मज्ञः K_3 **4b** °विशारद] $C_{94}K_{10}K_7K_3$; °विसारदः $C_{45}C_{02}K_{82}E$, °विशारदम् M **4c** अस्ति धर्मं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; अस्ति धर्मः C_{45}, अस्ति धर्म $C_{02}M$, अधर्म K_3 • परं गुह्यं] $C_{94}K_{10}K_3ME$; परो गुह्य C_{45}, परं गुह्य $C_{02}K_{82}$, परगुह्यं K_7 **5a** द्वैपायन°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; द्वेपायन° C_{02} • °मुखोद्गीर्णं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °मुखोद्गीर्ण C_{02}, °मुद्गीर्ण्ण K_3, मुखं गीर्ण्णं M^{ac}, मु〰खां〰 गीर्ण्णं M^{pc}, मुखाद्गीर्णं E **5b** धर्मं वा यद्द्वि°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; धर्मं यत्तद्द्वि° C_{45}, धर्मवत्य द्वि° C_{02}, धर्म वा यद्द्वि° K_3, धर्मवाक्यं द्वि° M • °त्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3E$; °त्तमः C_{02}, °तमः M **5c** हि मे तृप्तिं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; हि मे तृप्ति K_3, प्रसादेन M **5d** यत्नात्तपोधन] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; यन्नात्त××न C_{94}, यत्ना तपोधनः C_{02}, यत्ना तपोधन K_3, यत्नन्तपोधन M **6** वैशम्पायन उवाच] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7K_3M^{pc}E$; omitted in M^{ac} **6a** राजन्न°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; राजंन° K_3, राजन° M **6b** °ख्यानमनुत्तमम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; °ख्यानमुत्तमम् C_{45}, °ख्यानमुतमम् C_{02}, °धर्मव्याख्यानमुत्तमं K_3 (hypermetr.) **6c** °प्राप्तं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; °प्राप्त C_{02} **6d** °धर्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; °र्मं C_{02} • शृणोतु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; शृणोत C_{02} • मे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; मै C_{45} **7a** °कर्तारं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7K_3ME$; °कर्त्तन्तं K_{10} **7b** °व्रत°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7K_3E$; °प्रत° M • °यणम्] $C_{94}C_{45}K_{10}ME$; °यन C_{02}, °यणः K_{82}, °यनं K_7, °〰यणं〰 K_3 **7d** °परम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; °न्वितम् $C_{02}K_3$, °〰प〰रं K_{10} **8a** °र्थं प्रश्नैकं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °र्थं प्रश्नेकं $C_{94}K_3$, °र्थप्रश्नेकम् $C_{02}E$, °र्थप्रश्चैकं M **8b** प्रभ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_3ME$; प्रभु° C_{02}, प्राभ° K_7 **8c** °धरो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7K_3ME$; °×रो C_{94}, °धरा K_{10} **8d** °न्वितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °न्वितं $C_{02}K_3M$

ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥१:९॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।
निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥१:१०॥

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।
देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।
यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥१:११॥
कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।
स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥१:१२॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
अतिसंशयकष्टं ते पृष्टो ऽहं द्विजसत्तम ।

11b cf. KūrmP 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

✣

9a ज्ञेया] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7M$; ज्ञेयं $C_{45}C_{02}$, ज्ञेय K_3, भूयो E **9b** °वर्ण°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7K_3M$; °वर्णा° E • °वर्जिता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_3ME$; °वर्जितं C_{02}, °वर्जिताः K_7 **9c** °व्यञ्जन°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7K_3M$; °व्यज्जन° E **9cd** °मुक्तमक्ष°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °मुक्त अक्ष° C_{45}, °मुक्तं अख° K_3, °मुक्तं अक्ष° M **9d** किमु तत्परम्] $C_{94}K_{82}K_7E$; किमतः परम् $C_{45}C_{02}$, किमतत्परं $K_{10}K_3M$ **10a** °च्चार्य°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}ME$; °चार्य° $C_{02}K_7K_3$ **10ab** °सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7K_3ME$; °विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुन C_{02}, °सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम् K_{10} **10d** किमु तत्परम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; किमतः परम् $C_{45}M$, किमतत्परं $C_{02}K_3$ **11** °राग उवाच] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7ME$; °रागोवाच K_3 **11a** देहे क्ष°] $C_{94}C_{02}K_7$; देहात्क्ष° C_{45}, देहक्ष° $K_{82}K_{10}K_3ME$ • याते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7ME$; यान्ते K_3 **11b** °ग्निशिवादिभिः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; °ग्निशिवादिभि C_{02}, °ग्निं शि×दिभि K_3 **11c** °दूतैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; °दूते $C_{02}K_3$ • नीतो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3$; नीत्वा C_{02}, नीतः M, नीता E **11d** निरञ्जनः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; निरञ्जन C_{02} **12a** °पाशैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; °पाशे C_{02}, °पाशै K_3 • बद्धो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; ब॑द्धो॑ C_{45}, बद्ध K_3 **12b** निर्देहश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}E$; निर्दहः स C_{02}, निर्देहस्य K_3, निर्देहन्म M^{ac} • व्रजेत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_7K_3ME$; भवेत् K_{10} **12c** स्वर्गं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; स्वर्ग $C_{02}K_3M$ • स] $C^{\Sigma}K_{82}K_7K_3E$; सं $K_{10}M$ • याति] $K_{82}K_{10}K_7K_3M$; यान्ति $C^{\Sigma}E$ **12e** संशयं] $C^{\Sigma}K_7ME$; संशये K_{82}, संशयो $K_{10}K_3$ **12f** °तुमिच्छामि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; °तुमि C_{45} **13** अनर्थयज्ञ उवाच] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7K_3ME$; omitted in K_{82}^{ac} **13a** अतिसंशयकष्टं ते] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}$; अतिशंस॑य॑कष्टन्ते C_{94}, अतिशंसयकष्टम्मे $C_{02}M^{ac}E$, अतिसंशयकष्टो मो K_3 **13b** द्विजसत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; च द्विजोत्तमः C_{02}, द्विजसत्तमः K_3

दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥१:१३॥
कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् ।
सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥१:१४॥
तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥१:१५॥
हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥१:१६॥
न त्वया विदितं किञ्चिज्जिज्ञास्यसि कथं द्विज ।
कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥१:१७॥
कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।
त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥१:१८॥
कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।

✣

13c °ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; °ज्ञेय $C_{02}K_{10}K_3ME$ • मनुष्यैस्तु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; मनुषैश्च C_{45}, मणुक्षे⟨प्तु⟩ C_{02}, मनुष्येस्तु K_3 **14a** कर्म°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3M$; अनर्थयज्ञ उवाच ॥ कर्म° $C_{02}E$ • °हेतुः] C_{45}; °हेतु $C_{94}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$, °हेंतु C_{02} • शरीरस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; शरीरस्यं C_{02} **14b** उत्पत्तिर्नि°] M; उत्पत्तिनि° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, उत्पतिनि° $C_{02}K_3$ • च यत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; च यः K_{10}, यत् K_3 **14c** सुकृतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; सुकृतकृतन् C_{02}, सुकृत K_3 • चैव] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7ME$; वापि K_3 **14d** °हृतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; °हृतः C_{02} **15a** तेनैव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; तेनेव $C_{02}K_3$ • संयाति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; सा यान्ति $C_{02}K_3$, सा याति M **15b** वा] $C^{\Sigma}K_{10}K_7ME$; च $K_{82}K_3$ **15c** सुख°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; सुखं M • °दुःखं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7M$; °दुःख $C_{02}K_{10}E$ **15d** °सम्भवम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$; °सम्भवः $C_{02}E$ **16a** °न्द्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; °न्द्रः K_{10} **16b** देहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; देहे C_{02}, देह $K_{10}M$ • नृणाम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; नृणा $C_{45}C_{02}$ **16c** यं कालपाशमित्याहुः] em.; यं कालपाशमित्याह $C_{94}C_{45}K_{82}$, कालपासेति सत्वाह C_{02}, यं कालपाशमित्याहु $K_{10}K_7E$, कालपाषेति ⟨पस्त्वे⟩ह M **16d** °व्रत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; °व्रतः $C_{45}C_{02}$ **17a** विदितं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; विदित C_{02} **17ab** किञ्चिज्जि°] $C_{45}M$; किञ्चिद्वि° $C^{pc}_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, किद्वि° C^{ac}_{94}, किञ्चि जि° C_{02} **17b** कथं द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; ××××××××× ⟨म त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि⟩ (*cancelled*) कथं द्विज C_{02} **17c** कालपाशं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; कालपाषेति M **17d** वेत्तुमर्हसि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; वेत्तुमूहसि K_7, वक्तुमर्हसि ME **18a** कला°] $C_{94}C_{45}K^{pc}_{82}K_{10}K_7ME$; काला° $C_{02}K^{ac}_{82}$ • °कालं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °कालश्च ME **18b** °कलां] $C_{94}C_{02}K_{10}E$; °कला $C_{45}K_7$, °विधिं K_{82}, °कलाः M **18c** त्रुटिद्वयं] $C_{94}C_{02}K_7E$; तुटिद्वय $C_{45}K_{10}$, तुटिद्वयं $K_{82}M$ • °मेषस्तु] $C_{45}C_{02}K_{10}K_7ME$; °मेवस्तु C_{94}, °मेषद्वि° K_{82} **18d** निमेषद्वि°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; निमेषाद्वि° M **19a** °गुणिता] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °गुणितं M **19b** काष्ठा वै त्रिंशतिः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; वै त्रिंशता C_{45}, काष्ठा वै त्रिंशति C_{02}, काष्ठान्वै त्रिंशति M

त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥१:१९॥
मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥१:२०॥
समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥१:२१॥
षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।
द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥१:२२॥
त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
एषा चतुर्युगा संख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥१:२३॥
मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥१:२४॥
दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१:२५॥

✣

22 K_{10} omits verses 22–24

✣

19c मुहूर्तश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7M$; मुहूर्त्त C_{45}, मुहूर्तञ्च E **19d** मानुषेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; मानु〈षश्च〉 C_{02} • °त्तम] $C^{\Sigma}K_{82}K_7^{pc}E$; °तमः $K_{10}M$, °त्तमः K_7^{ac} **20a** मुहूर्त°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; मुहूर्त्ता M, मुहूर्तं E **20c** °रात्रं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °रात्र M **20d** °नीषिणः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °नीषिन M **21a** समा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; मास C_{02} • °मासाश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °मासश्च $C_{02}E$, मासाहुः M **21b** काल°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; कला° K_7 **21c** शतं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; शत° E **21b** मानुष°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; माणुष्य° $C_{45}C_{02}$ (unmetr.) **22a** षष्टिं चैव] $C^{\Sigma}K_7M$; षष्टिं वर्ष° K_{82}, omitted in K_{10}, षष्टिश्चैव E **22b** °युगः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; omitted in K_{10}, °युग ME **22c** द्विगुणः कलिसंख्यातो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; omitted in K_{10}, कलिसंख्यास्तु द्विगुणो M, द्विगुणा कलिसंख्यातो E **22d** द्वापरो युग संज्ञितः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; omitted in K_{10}, द्वापरः युगः संज्ञिकम् M, द्वापरे युग संज्ञितः E **23a** त्रेता] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; तेत्रा $C_{02}M$, omitted in K_{10}, त्रेत्रा K_7 • त्रिगुणा] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; तृगुणो M, omitted in K_{10} • ज्ञेया] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ज्ञेयः M, omitted in K_{10} **23b** °युगः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$; omitted in K_{10}, °युग E **23d** ह्ये°] $C^{\Sigma}K_{82}ME$; omitted in K_{10}, हे° K_7 • °सप्ततिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; °सप्तति M, omitted in K_{10} **24a** चैकस्य] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_7M^{pc}E$; omitted in $K_{82}^{ac}K_{10}M^{ac}$ **24b** °क्तं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; °क्त M, omitted in K_{10} **24c** कल्पो] C_{45}; कल्प $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$, omitted in K_{10} • मन्वन्त°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; न्वन्त° M^{ac}, मंन्वन्त° M^{pc}, omitted in K_{10} **24d** °दश] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$; °दशं C_{45}, omitted in K_{10} • संख्यया] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; शंक्षया M, omitted in K_{10} **25b** °आहः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; °आह C_{94} • परिकल्पितम्] $C_{94}K_7$; करिकल्पितम् C_{45}, परिकल्पितः $C_{02}K_{10}ME$, परिकीर्तिताः K_{82} **25d** °दर्शिभिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °दर्शिभि M

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥१:२६॥
परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥१:२७॥
यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
कालचक्रं भ्रमत्वैव विश्रमं न च विद्महे ॥१:२८॥
कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।
कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्क्वचित् ॥१:२९॥
चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।
कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥१:३०॥
एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥१:३१॥

[परार्धादि]

विगतराग उवाच ।
श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।

29ab ≈ UMS 12.34cd: कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः **29** ≈ KūrmP 1.11.32: कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्वशे ॥ **30d** = MBh 12.220.41d = GarP 1.108.7d

✣

26a प्रलीयन्ते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}ME$; प्रलीयते C_{45} **26b** सर्वं च°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; सर्वश्च° M **26c** अहागमे] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; अहाग_ K_{10}, अहरागमे M (unmetr.), अह्नागमे E **26d** °पद्यन्ते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °पद्यंति M **27a** °र्ध°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}ME$; °र्धं K_{10} **27cd** °वाहुर्भृ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; °वाहु भृ° $C_{02}K_{10}M$ **27d** महर्षयः] $C^{\Sigma}K^{pc}_{82}K_{10}E$; महयः K^{ac}_{82}, मर्हषयः K_{7}, महर्षिभिः M **28a** °आर्क°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M^{pc}E$; °आर्का° M^{ac} • °तारेन्दु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °तारैन्दु M **28b** दृश्यते त्विह] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}E$; दृश्यन्दिह C_{45}, दृस्यते त्विहः C_{02}, दृश्यते त्विहः M **28c** °त्वैव] $C_{94}K_{82}K_{7}E$; °त्वेव $C_{45}K_{10}M$, °त्वेह C_{02} **28d** °श्रमं] $C^{\Sigma}K^{pc}_{82}K_{7}E$; °श्रमो K^{ac}_{82}, °श्रामन् K_{10}, °श्रामो M • विद्महे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; विग्रहे C_{45}, विद्यते M **29b** कालः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$; काल E **29c** कालस्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M^{pc}E$; कालःस्य M^{ac} • वशगाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$; वशगा E **29d** कालवशकृ°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; कालो वशकृ° M **30b** देवराजा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; देवराज ME • °त्तम] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °त्तमः M **31a** कालो] $C_{94}C_{45}K_{82}$; काल $C_{02}K_{10}K_{7}ME$ **31b** ब्रह्मा विष्णुः परः] C_{45}; ब्रह्मविष्णुपरः $C_{94}K_{7}M$, ब्रह्मा विष्णु परः $C_{02}K_{82}K_{10}$, ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.) **32a** श्रुतं वै] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; श्रुतो वः M • °चक्रं तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °चक्रस्य C_{02}, °चक्रत्तु M **32b** विनिःसृतम्] corr.; विनिसृतम् $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}ME$ (unmetr.)

परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥१:३२॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
प्रयुतं नियुतं कोटिमर्बुदं वृन्दमेव च ॥१:३३॥
खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।
समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥१:३४॥
सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।
परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥१:३५॥
परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥१:३६॥
[ब्रह्माण्डम्]
विगतराग उवाच ।
ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् ।
कति चाङ्गुलिमूर्ध्वेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥१:३७॥

✣

34cd E omits 34cd–35

34ab = BrahmāṇḍaP 3.2.101

✣

32c परार्धं च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ⟨प⟩रार्द्धं च C_{94}, पराधञ्च M^{ac}, परार्धञ्चे M^{pc} • परं चैव] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; पराञ्चैव M **32d** वः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M^{ac}$; नः M^{pc}, यः E • °दीपितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °दीयतां M **33** अनर्थयज्ञ उवाच] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7ME$; omitted in K_{82}^{ac} **33b** सहस्र°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; साहस्र° M • °युतं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; °तन् K_{10} **33cd** कोटिम°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; कोटिर° K_7 **33d** °र्बुदं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; °बुदं K_7 **34a** निखर्वं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; निखर्वं तु K_{10}, निसर्वञ्च M **34b** शङ्कुः] corr.; शङ्कु $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$, शंख E • पद्मं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; पद्म M **34c** समुद्रो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; समुद्र° M, omitted in E • मध्यमन्तं च] $C^{\Sigma}K_{82}^{ac}M$; मध्यमान्तं च K_{82}^{pc}, मध्य⟨मन्तञ्च⟩ K_{10}, मध्यमन्तश्च K_7, omitted in E **34d** परार्धं च परं तथा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; परार्द्धपरद्वेगुणाम् M, omitted in E **35b** परार्धं] K_7; परार्ध $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}M$, परा⟨र्ध⟩ C_{94}, omitted in E **35c** परार्ध°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; परार्धं K_7, omitted in E **35d** °संख्या] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °सख्या M, omitted in E **36ab** परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7^{pc}$; परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मति $K_{82}K_7^{ac}$, परापरतरन्नास्ति इति मे निश्चिता मति M, वृन्दञ्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च। परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ॥ E **36e** °वेद°] $C_{94}E$; °वेदे $C_{45}C_{02}K_{10}K_7$ (unmetr.), °वेदा K_{82}, °वेदैः M **36f** °आख्याता] $C_{94}C_{45}K_{82}$; °आख्यातं $C_{02}K_{10}K_7ME$ • °त्तम] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °तम M **37a** ब्रह्माण्डं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; ब्रह्माण्ड C_{02} **37b** प्रमाणं प्रापितं क्वचित्] conj.; प्रमाणञ्चापितं क्वचित् $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, प्रमाञ्चापितत् क्वचित् K_7, प्रमाणञ्चापितां कति M **37c** °र्ध्वेषु] em.; °र्धेषु $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7ME$ **37d** सूर्यस्त°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; र्यो M^{ac}, शूर्यो M^{pc} • महीम्] $C_{45}C_{02}K_{82}M$; मही⟨म्⟩ C_{94}, मही $K_{10}K_7E$

अनर्थयज्ञ उवाच ।
ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।
देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥१:३८॥
पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।
ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥१:३९॥
शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।
दश नाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥१:४०॥

[भूभृतां नामानि]

[पूर्वतः]

सहासहः सहः सह्यो विसहः संहतो ऽसभा ।
प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥१:४१॥

[आग्नेये]

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।
दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ।
आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ॥१:४२॥

39cd cf. BrahmāṇḍaP 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने

✣

38a ब्रह्मा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; ब्रह्म° M • प्रसंख्यातुं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}M$; प्रसंसा तु K_{10}, च संख्यातुं E **38b** शक्यं क°] $K_{82}K_{10}E$; शक्या क° $C^{\Sigma}K_{7}$, सक्याङ्क° M **38c** देवास्ते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; देवतापि M **38d** मानुषाणां च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; मानुषार्नञ्च M^{ac}, मानुषानाञ्च M^{pc} **39c** पुराख्यातो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; पुराख्यातं M, ममाख्यातो E **40a** शिवाण्डा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; शिवाण्ड° M^{ac}, शिवाण्डे° M^{pc} **40b** सर्वेषामिव भूभृताम्] conj.; सर्वेषामिव भूरिताः $C_{94}C_{45}K_{7}$, सर्वेषामेव भूरिताः C_{02}, सर्वेषामिव भूरिता K_{82}, सर्वेषामेव भूरिणाम् K_{10}, स৲र्षपा৲ इव भाविता M, सर्वेषामेव भूरिमां E **40c** दिशा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}ME$; शिवा° K_{10} **40d** ब्रह्माण्डे] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; ब्रह्मण्डा M • कीर्तितं शृणु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; य च कीर्तितम् C_{45}, कीर्त्तिता शृणु M **41a** सहासहः] K_{7}; साहासह $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$ • सहः सह्यो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; सहः सज्ञा C_{45}, सहो सह्यः M, सहः सज्ञो E **41b** विसहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; विसह $C_{02}M$ • ऽसभा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; सहा M, सभाः C_{45}, सता E **41c** प्रसहो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$; प्रसहेः E • प्रसहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}M$; प्रस৲वः৲ C_{02}, सप्रहः E • सानुः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; सानु $K_{7}ME$ **41d** पूर्वतो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$; पर्वतो E **42a** भासनो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}M$; भास_ C_{02}, भासतो E • भानुः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; भानु $C_{45}M$ **42b** द्युतिमो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; द्युतिनो $K_{7}E$ **42c** दीप्ततेजाश्च तेजाश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; दीप्ततेजाश्च तेजश्च C_{45}, दीप्ततेजस् तेजश्च M (unmetr.), दीप्ततेजश्च तेजाश्च E **42d** तेजा तेजवहो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; तेजतेजयह M **42e** आग्नेये] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; आग्नेय K_{7}, आग्नेर्ये M • त्वेतदा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; त्वेचमा M **42f** शृण्वथ] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; शृणुथ M • द्विज] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}ME$; द्विजः K_{10}

[याम्ये]

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ।
संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ॥१:४३॥

[नैर्ऋते]

नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ।
नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ॥१:४४॥

[वारुणे]

वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ।
बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।
भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥१:४५॥

[वायव्ये]

नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।
वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्को वृषभध्वजः ॥१:४६॥
ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् वृषजो वृषनन्दनः ।

✣

43b संयमो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; संयम M • यमुनो] $C_{94}C_{45}K_{10}$; यमनो $C_{02}K_{7}$, युमुना K_{82}, यमतो M, यमुना° E • यमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; यन M **43c** संयनो यमनोयानो] K_{82}; संयमो यमनोयानो $C_{94}C_{02}E$, संयमो यमुनोयानो $C_{45}K_{10}$, संयमा यमनो यामो K_{7}, यमियुग्मा यनो यानः M **43d** यनियुग्मा यनोयनः] K_{10}; यनियुग्मा नयो यनः $C_{94}C_{02}K_{82}$, यनियुग्मा नयो नयः C_{45}, यनियुग्मा नयो यमः K_{7}, दशमा याम्यमाशृता M, यनियुग्मा नयोनय E **44a** नगना नन्दो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; नगजा नन्दो C_{45}, नगनागेन्द्र M, नगनो नदो E **44b** नगरो नगनन्दनः] $K_{10}M^{ac}$; नगरोरगनन्दनः $C_{94}K_{7}$, नगरो〰नगनन्द〰नः C_{45}, नग〰रो〰_ _ नन्दनः C_{02}, नगरोगरनन्दनः K_{82}, नगरो ननन्दनः M^{pc}, नगरोन्नगनन्दनः E **44c** नगर्भो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; नृगभो K_{10}, नगर्भ M • गहनो गुह्यो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; गुहनो गुह्य M, गहनो गुह्ये E **44d** गूढजो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; गुडजो M • तत्परः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; तत्परम् M **45a** वारुणेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$; वारुणे च E **45b** शृणु] $K_{10}M$; शृङ्गे $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$, शृ〰ङ्गे〰 C_{02}, मृद्धे E **45c** बभ्रः सेतुर्भ°] corr.; बभ्रं सेतुर्भ° $C_{94}C_{45}$, बभ्रं सेतु भ° C_{02}, बभ्रः सेतु भ° K_{82}, बभ्रं सोतुर्भ° K_{10}, बभ्र सेतुर्भ° K_{7}, बभ्रू सेतु भ° M, बभ्रून्सतुर्भ° E **45d** प्रभवोद्भव°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; प्रभवोभव° M • °भाजनः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$; °भाजन E **45e** भरणो] $C_{45}K_{7}$; भरण $C_{94}K_{82}$, भरणां $C_{02}E$, भरणा K_{10}, भरणः M **45f** दशैते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; दशेते K_{7}, दशैता M • °आलयाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °आलया ME **46a** नृगर्भो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; नृगभा M • °गर्भश्च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{7}$; °गर्भाश्च $C_{02}K_{82}ME$ **46b** देवगर्भो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; देवगर्भ M **46c** °गर्भश्च] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}E$; °गर्भाश्च K_{82}, °गर्भोश्च M **46d** वृषाङ्को] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; वृषांगो M • वृषभ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}ME$; वृष×° C_{02} **47a** ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; वृषञ्जवृषनन्दश्च M, ज्ञानवाञ्च तथा सत्य° E **47b** वृषजो वृषनन्दनः] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}E$; वृषनन्दनः K_{82}, दशनायक वायवे M

नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥१:४७॥

[उत्तरे]

सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।
सतः सत्य लयः शम्भुर्दश नायकमुत्तरे ॥१:४८॥

[ईशाने]

इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।
इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥१:४९॥

[मध्यमे]

अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।
अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥१:५०॥

[परिवाराः]

सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतम् ।
शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥१:५१॥
सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।

✣

47cd नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विजः $C_{02}K_{10}$, नायका दश वायव्ये कीर्तिता य मया द्विज K_7, कीर्तितो यं मया द्विप्र यथा तथ्येन सुव्रतः M **48a** सुलभः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; सुरभः E • सुमनः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; सुमनाः K_7, सुमनो M • सौम्यः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; सोम्य M **48c** सतः सत्य] corr.; सत सत्य $C^{\Sigma}K_7$, सत्यसत्य K_{82}, सुत सत्य K_{10}, सुतः सत्य M, सत सत्या° E • लयः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; लयं K_7 **48cd** शम्भुर्द°] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; शम्भु द° $C_{02}K_{82}K_7$, शम৲भुं৲ द° M **48d** °नायकमु°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; °नायक उ° E **49a** वज्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; व्रजः M **49b** °वर्षणः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; °×৲र्शणम৲ K_7, °दर्य्य च E **49c** इलनो वलिनो ब्रह्मा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; इलिनो वलिनो ब्रह्मः M **49d** दशे°] $C_{94}K_{82}K_7E$; दशै° $C_{45}C_{02}K_{10}$, दिशै° M • नायकाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; नायका M **50a** अपरो विमलो मोहो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; अपरः विमला मोहा M **50b** निर्मलो म°] em.; निमलो म° C_{94}, निर्मलोन्म° $C_{45}K_7$, निर्मलोत्म° $C_{02}E$, निमलोर्म° $K_{82}K_{10}$, निर्मलोन्म° M **50c** अक्षयश्चाव्ययो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; अक्षयाश्चाव्ययो C_{02}, अक्षयश्चाव्ययं M, अक्षयञ्चाव्ययो E **50cd** विष्णुर्व°] $C_{94}C_{45}K_7E$; विष्णु व° $C_{02}K_{82}M$, र्विष्णुर्व K_{10} **50d** मध्यमे दश] $C_{94}C_{45}K_7$; मध्यमो दश $C_{02}K_{82}$, वरवर्षणः K_{10}, मध्यमो दशः M, मध्यमे दशः E **51a** सर्वेषां] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; सर्वेषा K_7 • दशमीशानां] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; दशरीशानां E **51b** परिवार°] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7ME$; परि° C_{45}, परिवारं K_{82} **51d** सहस्रैः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; सहस्रै M • °वारितम्] $C_{94}C_{45}C_{02}^{pc}K_{82}K_{10}K_7$; °वारिता C_{02}^{ac}, °वारितः M, °वारिताः E **52ab** एकैकम°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; एकैकं म° $C_{02}K_{82}M$ **52b** परिवारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; परिवारितः M, परिवारितमाः E

अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतम् ॥१:५२॥
एकैकस्य परीवारो नियुतः पृथगेव च ।
कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥१:५३॥
दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।
वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥१:५४॥
खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।
दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥१:५५॥
शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥१:५६॥
समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥१:५७॥
अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।

✣

52c अयुतं] E; अयुतैः $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}M$, अयुतै K_{10} • प्रयुतैर्वृन्दैः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; प्रयुतै वृन्दैः K_{7}, प्रयुतैर्भृत्य M **52d** प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] corr.; प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$, प्रयुतेर्नियुतैर्वृतः C_{02}, प्रयुतै नियुतै वृतः K_{10}, प्रयुतः नियुतैः वृतः M, प्रयुतं नियुतैर्वृतः E **53a** परीवारो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; परिवार M (unmetr.), परिवारो E (unmetr.) **53b** नियुतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}ME$; नियुत C_{02} • च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}^{pc}ME$; चः K_{7}^{ac} **53c** कोटिभिर्दशकोट्येन] $C_{94}C_{02}E$; कोटिभि दशकोट्येन C_{45}, कोटिभिर्दशकोट्योन $K_{82}K_{7}$, कोटिभिर्दशकोट्येनः K_{10}, कोटिभिः परिवाराणि कोटिभि दशकोटिकम् M **53d** एकैकः परिवारितः] $C_{45}K_{82}E$; एकैकः परिवरि⟨तः⟩ C_{94}, एकैकपरिवारितः $C_{02}K_{10}K_{7}$, एकैकपरिवाराणां M **54a** दशकोटिषु एकैकं] $C_{45}C_{02}K_{10}E$; दशकोटीषु एकैकं $C_{94}K_{82}K_{7}$, दशकोट्येषु एककं M **54b** वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम्] $C^{\Sigma}K_{10}$; वृन्दवृन्दवृतैर्वृतं K_{82}, वृन्दवृन्दभृतै वृतं K_{7}, वृन्द्रवृन्देषु एकैकं M, वृन्दवृन्दं वृतैर्वृतः E **54c** वृन्दवर्गेषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; वृन्दवर्गेभिः तै वृतम् M **54d** खर्वभिः परिवारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; खर्वर्भिः परिवारितम् K_{7}, खर्वाभिः परिवाराणि M, खर्वर्भिः परिवारितः E **55a** खर्ववर्गेषु एकैकं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; खर्ववर्गेव एककम् M **55b** दशखर्वगणैर्वृतम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; दशखर्वगणै वृतम् C_{45}, दशखर्वगणे वृत्तं K_{7}, दशखर्वेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् M, दशखर्वगणैर्वृतः E **55c** °खर्वेषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; °गर्वेषु K_{7} **55d** शङ्कुभिः परिवारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$; शङ्कुभिः परिवारितः E **56a** पृथगेकैकं] em.; पृथगेनैव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}ME$, पृथगैनैव C_{45} **56b** °वारितम्] $K_{82}^{pc}M$; °वारितः $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}E$, °तं K_{82}^{ac} **56d** समुद्रैः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}ME$; समुदैः C_{94}, दमु⟨दैः⟩ C_{45} • °वारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$; °वारितः E **57a** तथै°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}ME$; तथे° C_{02} **57b** मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्] $C^{\Sigma}K_{82}M$; मध्यसख्यैस्तु तै वृतम् K_{10}, मध्यसख्यैस्तु तेर्वृतं K_{7}, मध्ये शङ्ख्यायुतैर्वृतः E **57c** मध्यसंख्येषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; मध्यसांखो च M, मध्ये शंखेषु E **57cd** एकैकमनन्तैः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; एकैकं मनतैः K_{7}, एकैकं अनन्तै M **57d** °वारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$; °वारितः E **58b** परार्धपरिवारितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; परार्ध___रितम् C_{02}, परार्धै परिवारितम्। अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितं M, परार्धैः परिवारितः E

परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।
एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥१:५८॥

[प्रमाणम्]

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्ब्रुवतो मम ।
चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥१:५९॥
कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।
अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥१:६०॥
सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।
विंशकोटिष्वङ्गुलीषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥१:६१॥
प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।
ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥१:६२॥

[व्यासाः]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।
ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥१:६३॥
वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।
तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥१:६४॥

✣

61cd The folio in K_{10} ends with ऊर्ध्व°, and the folios that may have contained verses 1.61d–2.22 are missing.

✣

58d °वारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}M$; °वारिवारितं K_{10}, °वारितः E **58e** कथितो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}M$; ⟨कथितो⟩ K_{10}, कथिता E **58f** शक्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}ME$; शक्य C_{02} • सांख्यमु°] $C_{94}C_{02}K_{10}M$; साख्यमु° C_{45}, स्यख्यमु° K_{82}, संख्यमु K_{7}, संख्यामु° E **59a** प्रमाणं] $C_{02}K_{82}K_{7}ME$; प्रणामं $C_{94}C_{45}$, प्रमाण K_{10} **59b** संक्षेपाद्ब्रुवतो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; संक्षेपाद्वदतो C_{45}, संख्येपाद्ब्रुवतो K_{7}, संक्षेप ब्रुवतो M **60a** कोटिकोटि°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; कोटीकोटि° M **60a** च परीमाणं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; च परिमाणं C_{45} (unmetr.), परिमाणञ्च M **60b** ब्रह्मणा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}ME$; ___ C_{02} • °कीर्तितम्] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{7}E$; °कीर्ति⟨ताः⟩ C_{02}, °कीर्तितः $K_{82}M$ **61c** विंशकोटिष्वङ्गुलीषु] conj.; विंशकोटिषु गुल्मेषु $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$, विंशकोटि विना गुल्मे M **61d** ऊर्ध्वतस्त°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; ऊर्ध्व__ K_{10}, ऊर्द्ध्वतो त° M • रविः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}M$; रवि E **62a** प्रमाणं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}ME$; प्रणामं C_{45} **62c** ब्रह्माण्डं चा°] K_{82}; ब्रह्माण्डश्च $C_{94}C_{45}K_{7}M$, ⟨ब्रह्माण्डाश्चा⟩° C_{02}, ब्रह्माण्डाश्चा E • °मेयाणां] $C_{94}K_{82}ME$; °मेयाणा $C_{45}C_{02}K_{7}$ **62d** °कीर्तितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; °कीर्तिताः C_{02}, °कीर्त्तितः M **63b** °सत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}ME$; __मः C_{02} **63c** पूर्णं] $C_{94}C_{02}K_{82}E$; पूर्वे C_{45}, पूर्णर्ण K_{7}, पूर्वं M **63d** मातरिश्वा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; मातरिश्व M • °तथम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; °तथा $C_{02}M$ **64a** संक्षिप्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; संक्षिप्यः M **64b** प्राप्तं चोशनसं] $C_{45}K_{82}K_{7}$; प्राप्तं चौसनसं C_{94}, प्राप्त×औसनसं C_{02}, प्राप्ताश्चोशनसम M (unmetr.), प्राप्तश्चोशनसं E **64c** संक्षिप्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; संक्षिप्यः M **64d** प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; प्राप्तधञ्च वृहस्पति M

बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।
पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥१:६५॥
एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।
इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्श्लोकसहस्रिकम् ॥१:६६॥
अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।
सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥१:६७॥
षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।
दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥१:६८॥
चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥१:६९॥
त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।
द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥१:७०॥
कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
कृतंजयाद्द्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥१:७१॥
ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।

✣

65b सूर्यं] C_{02}E; सूर्यस् $C_{94}K_{82}K_7$, सूर्य C_{45}M • त्रिंशत्स°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; त्रिंशस° C_{02}M **65c** °विंशत्सहस्राणि] corr.; °विंशहस्राणि C_{94}, °विंशसहस्राणि $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$M, °विशत्सहस्राणि E **65d** मृत्युं प्राह] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$E; मृत्यु प्राहः M **66a** °विंशत°] E; °विंश° $C^{\Sigma}K_{82}K_7$M **66b** कीर्तितम्] E; कीर्तितः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^{pc}$M, कीर्तिताः C_{02}, कीर्त्तित K_7^{ac} **66c** वसिष्ठाय] $C_{94}C_{02}K_{82}$ME; विशिष्ठाय C_{45}, वहिष्ठाय K_7 **66d** विंशत्श्लो°] corr.; विंशश्लो° $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$E, विशश्लो° C_{45}, त्रिंशश्लो° M **67a** अष्टादशसहस्राणि] $C^{\Sigma}K_{82}$E; आष्टादशसहस्राणि K_7, वसिष्ठेदशसहस्रं M **67c** सारस्वतस्त्रि°] em.; सारस्वता त्रि° $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$E, सारस्वतास्त्रि° C_{45}, सारस्वत तृ° M • °धामाय] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_7$ME; omitted in K_{82}^{ac} **67d** सहस्रदश] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$E; सहस्रादश M **68b** भर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; भार° C_{02}, सन° M **68d** अभाषत] $C_{94}C_{45}K_{82}$; अ⟨भाषत⟩ C_{02}, अभाषतः K_7E, मभासतः M **69b** अन्तरी°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$E; अन्तरि° M **69c** त्रय्यारुणिं] corr.; त्र्यैयारुणि $C_{94}C_{45}K_{82}$M, त्रैयारुणि C_{02}E, त्र्यैयारूपिनि K_7 **69d** अभाषत] $C_{94}C_{02}K_7$; अभाषतः C_{45}, स्वभावत K_{82}, मभासतः M, ह्यभाषत E **70a** त्रय्यारुणि°] corr.; त्र्यैयारुणि° $C^{\Sigma}K_7$, त्रैयारुणि° K_{82}E, त्र्यैर्यारुणि° M • विप्रेन्द्रो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; विप्रेन्द C_{02}M **70b** धनंजय°] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_7$ME; धन° K_{82}^{ac} • °भाषत] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; °भाषतः C_{45}ME **71b** °मुनिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$E; °मुणि M **71c** कृतंजयाद्द्वि°] $C_{94}K_{82}$E; कृतंजया द्वि° $C_{45}C_{02}K_7$, धनञ्जय द्वि° M • °श्रेष्ठ] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$M; °श्रेष्ठो E **71d** ऋणंजय°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$ME; ऋणंजाय° C_{45} • °महात्मने] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$E; °मभाशतः M **72a** प्राप्तो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; प्राप्तः M, प्राप्तौ E **72b** महर्षिणे] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$E; महर्षिणः M

गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्धर्यात्मनाय तु ॥१:७२॥
राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥१:७३॥
तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।
शक्तिः पराशरं प्राह जतुकर्णाय वै ततः ॥१:७४॥
द्वैपायनं तु प्रोवाच जतुकर्णो महर्षिणम् ।
रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥१:७५॥
रोमहर्षेण प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
दश द्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥१:७६॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः॥

76ab ≈ BrahmāṇḍaP 3.4.67ab: मया चैतत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये

✣

72c गौतमाच्च] $C^{\Sigma}K_{82}E$; गौतमाश्च K_7, गौतमेन M **72cd** भरद्वाजस्तस्माद्धर्यात्मनाय] em.; भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$, भरद्वारस्तस्माद्धर्यद्वताय C_{45}, भरद्वाज तस्मा हर्यद्वताय M, भरद्वाजस्तस्माद्दम्याद्दमाय E **73a** राजश्रवास्त°] em.; राजश्रव त° $C^{\Sigma}K_{82}E$, राजश्रव त° K_7, राजर्षव त° M **73c** °शुष्मात्त°] $C^{\Sigma}K_7ME$; °शुष्मा त° K_{82} **73cd** प्राप्तस्तृ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; प्रा꣡प्त तृ꣡° C_{02} **73d** भो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$; omitted in C_{45} **74b** वृक्षः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; वृक्ष M • °भाषत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; °भाषतः $C_{02}ME$ **74c** शक्तिः पराशरं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; शपरासर M^{ac}, शक्ति परासर M^{pc} **74d** जतु°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; तु° C_{45}, जंतु° M **75a** द्वैपायनं तु] em.; द्वैपायनस्तु $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$, द्वैपायनाय E **75b** जतुकर्णो महर्षिणम्] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7$; जतुकर्णा महर्षिणः C_{02}, जकर्णो महर्षिणं K_{82}^{ac}, जंतुकर्ण्णमहर्षिणा M, जतुकर्णमहर्षिणा E **75d** °मुनिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; °मुनि ME **76a** °हर्षेण] M; °हर्षाय $C^{\Sigma}K_{82}K_7$, °हर्षणाय E **76b** °बुद्धये] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; °बुद्धयः M **76b** पुराणं सम्प्रकाशितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; पुराण सम्प्रकाशितां C_{02} **76e** मानुषाणां] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; मनुषाणां C_{45}, मानुषाना M • हितार्थाय] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; हित्यथाय M **76f** भूयः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; भूय ME
Colophon: नामाध्यायः प्रथमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; नामाध्यायः प्रथमः श्लोक ७७ M, नाम प्रथमो ऽध्याय E

[द्वितीयो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।
श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् ।
प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥२:१॥
शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः ।
कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥२:२॥
कस्य वा लयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः ।
का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥२:३॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि ।
दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥२:४॥
अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धृतम् ।
न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्ड्यो न च दण्डकः ॥२:५॥
न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् ।
नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥२:६॥

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 195v–197r, C_{45} ff. 203v–204v, C_{02} ff. 270r–270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K_{82} ff. 3v–4v, K_{10} exp. 43 and 42 (sic!; it broke off at 1.62d and resumes at 2.23), K_7 ff. 211v–213r; E pp. 585–588; $C^{\Sigma} = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

5ab cf. LiṅP 1.21.71ab: नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

✣

1a जनाग्रेण] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; जना_ _ C_{94} **2b** ब्रह्माण्डा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ब्रह्माण्ड E **2c** ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; ज्ञेया C_{02} **2d** कति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; कतिः C_{02} **3a** लयनं ज्ञेयं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; लयनं C_{45}, लक्षणं ज्ञेयं E **3b** वासिनः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; वासिरानः C_{45} **3c** का] em.; को $C^{\Sigma}K_{82}K_7$, किं E • प्रजा ज्ञेया] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; प्र⟨जा⟩_ या C_{94} **4b** न त्वं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; तत्वं E • °र्हसि] $C^{\Sigma}K_{82}E$; °हसि K_7 **4c** दैवतै°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; देवतै° $C_{02}K_7E$ • शक्तिर्] C_{94}; शक्ति $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ **5a** अगम्यगमनं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; अगम्यगगहनं C_{02}, अगम्यगगमनं K_7 **5b** गुह्या°] K_7E; गुहा° $C^{\Sigma}K_{82}$ • समुद्धृतम्] em.; समुद्धितम् $C^{\Sigma}K_{82}$, सम्रद्धितं K_7, समृद्धिदम् E **5c** प्रभुर्ने°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; प्रने° C_{02} **5d** दण्ड्यो] $C_{02}K_{82}K_7$; दण्डो $C_{94}C_{45}$, दण्ड्या E • दण्डकः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; ण्डकः C_{45}^{ac}, पण्डकः C_{45}^{pc} **6a** सत्यो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; सत्यौ E • तत्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; तत्रा E **6b** नो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; _ C_{94} **6c** नानृजुर्न] em.; नाऋजुर्न्न $C_{94}E$, नाऋजुर्न $C_{45}K_7$, नाऋजुन्न K_{82}, ⟨नाऋजु न⟩ C_{02} **6d** न तृष्णा न च] $C^{\Sigma}K_7E$; न च तृष्णा न K_{82} • ईर्ष्यता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; ईर्ष्यताः C_{02}, इर्ष्यता E

न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः ।
ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥२:७॥
न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः ।
नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥२:८॥
नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्स्त्रियश्चैव शिवालये ।
न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥२:९॥
गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा ।
याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥२:१०॥
अनर्थी व्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः ।
न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥२:११॥
द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते ।
मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥२:१२॥
आहूतसम्प्लवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा ।
न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्क्वचित् ॥२:१३॥
न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते ।
न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥२:१४॥
न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।
ताराग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥२:१५॥
न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् ।

✣

7a क्रोधो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; क्रोधौ C_{02} **7b** सूयकः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; सूचकः C_{45}, स्तेयकः E (unmetr.) **7d** शठो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; षठो C_{02}, शठे E • मत्सरः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; मत्सराः E **8a** व्याधिर्न] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; व्याधि न $C_{02}K_7$ • जरा तत्र] $C_{45}K_7$; जरास्तत्र $C_{94}C_{02}K_{82}E$ **8b** विक्लवः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; विक्लव E **9a** मानव°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; मा_व° C_{94} **9c** प्रशंसास्ति] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; प्रशंसाश्च E **10c** तत्रास्ति] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_7E$; तत्रा K_{82}^{ac} **11a** व्रज त°] $C^{\Sigma}K_{82}E$; व्रजस्त° K_7 **11c** कर्म ना°] em.; कर्म न $C^{\Sigma}K_{82}K_7$, कर्मणा E **11d** कलिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7^{pc}$; कलि $K_7^{ac}E$ **12a** च न त्रेता] $C_{02}K_{82}K_7E$; च न त्रेत्रा C_{94}, च त्रेता न C_{45} **12b** कृतं चा°] $C_{02}K_{82}$; कृतश्चा° $C_{94}C_{45}K_7E$ **12c** मन्वन्तरं न तत्रास्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; मन्वन्तत्रास्ति C_{02}, मन्वन्तरनन्त तत्रास्ति K_7 **12d** कल्पश्चैव] $C^{\Sigma}K_7E$; कल्पं चैव K_{82} **13a** आहूत°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; आभूत° E **13b** ब्रह्मरात्रिदिनं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ब्रह्मरात्रिदिवस् E **13c** जन्ममरणं तत्र] $C_{02}K_{82}E$; जन्मरणं तत्र $C_{94}C_{45}$, जन्ममरणन्त्रत K_7 **13d** आपदं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; अपदं E **14a** चाशापाश°] $C_{45}K_7^{pc}$; च सायाश° $C_{94}C_{02}K_{82}K_7^{ac}E$ • °बद्धो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; °द्धो C_{02}, °वृद्धो E **14b** °मोहं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; °मोहो C_{94} **14c** देवा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; देवो C_{45} **15b** गन्धर्वा] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; गन्धर्वो E **16a** जपो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; जयो C_{94} • नाह्निकस्त°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; नाह्निक त° C_{45}

न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यन्नरकं तथा ॥२:१६॥
तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् ।
अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥२:१७॥
हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते ।
देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥२:१८॥
परार्धद्विगुणोत्सेधो विस्तारश्च तथाविधः ।
अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥२:१९॥
अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे ।
प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहाणि च ॥२:२०॥
स्वादुमूलफलाः स्कन्धलताविटपपादपाः ।
कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥२:२१॥
तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः ।
तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥२:२२॥
परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् ।
परार्धद्वयविक्षेपा योजनानां द्विजोत्तम ॥२:२३॥
ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज ।
अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यञ्चैति कश्चन ॥२:२४॥

✣

21c After कामरू°, C_{02} has two folios missing (ff. 271–272) and resumes only at 3.30b

---

16d cf. 19.48cd: विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्नरकसाधनम् **17c** cf. MBh (Indices) 14.4.2743: ऐश्वर्यगुणसंपन्नाः क्रीडन्ति च यथासुखम्, and BrahmāṇḍaP 1.26.1: महादेवस्य महात्म्यं प्रभुत्वं च महात्मनः । श्रोतुमिच्छामहे सम्यगैश्वर्यगुणविस्तरम् ॥

✣

16d न तिर्यन्नरकं] em.; नातिर्यन्नरकस् $C_{94}C_{02}K_{82}$, नातिर्यनरकन् C_{45}, नात्रिर्यं नरकस् K_7, न तीर्थन्नरकन् E **18a** हरेच्छाप्रभवाः] K_7; हरेच्छप्रभवाः $C^{\Sigma}K_{82}$, हरेच्छाप्रभवा E **18c** वर्ज्यानि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; वज्ज्ञानि E **19a** °गुणोत्सेधो] conj.; °गुणोच्छेधा $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, °गुणेच्छेधा C_{02}, °गुणाच्छ्रेधा E **19b** विस्तारश्च] K_7; विस्तारं च $C^{\Sigma}K_{82}$E • °विधः] K_7; °विधा $C^{\Sigma}K_{82}$E **19c** अनेकाकार°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$E; अनेकार° C_{94} **20a** अन्ये] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; बहु° E **20c** षण्डाश्च] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; घण्टाश्च E **20d** °रुहाणि] C_{02}; °रुहानि $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, °सहानि E **21a** स्वादु°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$E; स्वाधु° C_{94} • °मूल°] $C^{\Sigma}K_7$E; °मूला K_{82} • °फलाः] conj.; °फला $C^{\Sigma}K_{82}K_7$E **21b** स्कन्ध°] conj.; स्कन्द° $C^{\Sigma}K_{82}K_7$E **22c** °बालाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; °वराः E **23c** °द्वय°] $C_{94}C_{45}K^{pc}_{82}K_{10}K_7$E; °द्व° K^{ac}_{82} • विक्षेपा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; विज्ञेया E **23d** °त्तम] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E; °त्तमः K_{82} **24b** बलशक्तिश्च भो द्विज] $C_{94}C_{45}K^{pc}_{82}K_{10}K_7$; omitted in K^{ac}_{82}, तव शक्तिश्च भो द्विज E **24c** अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति] $C_{94}C_{45}K^{pc}_{82}K_{10}K_7$E; omitted in K^{ac}_{82} **24d** न तिर्यञ्चैति कश्चन] $K^{pc}_{82}K_7$; न तिर्यञ्चेति कश्चन $C_{94}C_{45}K_{10}$E, न तिर्यं चेति कश्चन K^{ac}_{82}

शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्म्यहम् ।
भोगमक्षय तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥२:२५॥
शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः ।
परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥२:२६॥
बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये ।
परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥२:२७॥
भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
परार्धपरकोटीनामघोरालयमाश्रिताः ॥२:२८॥
कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥२:२९॥
कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः ।
परार्धपरकोतीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥२:३०॥
ईशानस्य कलाः पञ्च वक्त्रस्यापि चतुष्कलाः ।
अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥२:३१॥
सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः ।
अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥२:३२॥
संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् ।

✣

25c भोगमक्षय त°] em.; भोगमक्षयस्त° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.), भोगमयास्तु त° E **25d** °मृत्युर्न] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °मृत्यु न K_{10} **26b** प्रभाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; प्रभा E **26d** °शानानां] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °शानाना K_{10}, °गानानां K_7 • स्मृतालयः] $C_{94}K_{10}K_7$; स्मृतालय C_{45}, स्मृतालयं K_{82}, स्मृतालया E **27a** °भाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °भा E **27b** ज्ञेयास्त°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; ज्ञेया त° $K_{82}E$ • °आलये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °आलयं E **27d** दिश°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; दिशि K_{10} **28a** °प्रभाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °प्रभा E **28b** दक्षिणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; दक्षिण° E • दिशम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; दिशिम् $C_{45}E$ **28d** °घोरा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °धोरा° E • °श्रिताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °श्रिता E **29b** पश्चिमां] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; पश्चिमा C_{45} • दिश°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; दिशि° K_7 • °श्रिताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °श्रिता E **29d** सद्यमिष्टा°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; सद्यमिष्ट्वा° K_{82} • स्मृतः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; स्मृताः C_{45} **30b** उत्तरां] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; उत्तरा C_{45} • दिशम्] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; दिशिम् C_{94} **30d** °लयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °लय K_7 **31a** कलाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; कला E **31b** चतुष्कलाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; चतुष्तके E **31d** वामदेवा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; वामदेव° K_{10} **32a** ज्ञेयाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ज्ञेया E **32b** संसारा°] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}K_{10}K_7E$; संसा° C_{45}^{ac} **32c** °त्रिंशत्क°] corr.; °त्रिंशक° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ • ह्येताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ज्ञेयाः E **32d** °सत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; °सत्तमः $K_{10}E$ **33a** संख्या वर्णा] $C_{45}K_7$; संख्या वर्ण्णो $C_{94}K_{10}$, संख्या वण्णा K_{82}, संध्या वर्णा E **33b** एकैकस्य] $C_{94}K_{10}K_7E$; ऐकैकस्य $C_{45}K_{82}$

पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥२:३३॥
शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् ।
शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥२:३४॥
अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च ।
कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च ।
तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥२:३५॥
गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तप्त्वा च वै पुनः ।
तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥२:३६॥
सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज ।
दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥२:३७॥
स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् ।
स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् ।
न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥२:३८॥
यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः ।
ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥२:३९॥
कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् ।
अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन् ।

37ab Cf. ŚDhU 2.104: त्रिः प्रदत्वा महीं पूर्णां...

✣

33d बोधव्यास्त°] em.; बोधव्या त° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ **34a** °कृष्ट्या] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; कृष्टा $K_{82}K_7$ **34b** योगं सदाभ्यसेत्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; योग समभ्यसेत् K_{10} **34c** °योगं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °योग E **35c** °तप] E; °तपः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) **35e** शक्येत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; शक्यैत C_{45}, शक्येते E **35f** देवै°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; देवे° K_7 • °धन] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; °धनम् C_{45} **36a** गन्तुं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; गन्तु $K_{10}K_7$ • शक्येत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; शक्यन्ते E **37a** °द्वीप°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °दीप° K_7 • °समुद्राणि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °समुद्राय K_{10} **37c** गन्तुं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; गन्तु K_{10}, गंन्तु K_7 • शक्येत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; शक्यन्ते E **38a** स्वदेहान्मांस°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; स्वदेहात्मांस° K_7, स्वदेहात्मांस° E **38a** °स्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °स्व K_{10} **38e** न तत्र गन्तुं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; न तत्र गन्तुं न C_{45} **38f** °दुष्करैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °दुष्कृतः K_{10} **39c** °दान°] $C_{94}C_{45}K_7E$; °दानं K_{82}, °दानै K_{10} **39d** °पारगः] $C_{45}K_{82}K_7E$; °पारगाः $C_{94}K_{10}$ **39a** ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु K_{10}, ब्रह्माण्डात्तस्य भोगास्तु E **39b** भुङ्क्ते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; ⟨भुङ्क्ते⟩ K_7, भुक्त्वा E • °गः] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$; °गाः K_{82}^{ac} **40b** धर्मो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; धर्मे K_7

त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥२:४०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः॥

✣

40e °कलनात्काल°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; °कलना काल° K_{10} **Colophon**: नामाध्यायो द्वितीयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$; नामाध्याय द्वितीयः K_{10}, नाम द्वितीयो ऽध्यायः E

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।
किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।
कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥३:१॥
कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।
कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥३:२॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।
आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥३:३॥
श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।
चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥३:४॥
गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।
देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥३:५॥

✣

Testimonia for this chapter: P_{57} exp. 215r–215v (breaks off after 3.14d and resumes at 4.8a), C_{94} ff. 197r–198v, C_{45} ff. 204v–206r, C_{02} ff. 273r–273v (broke off at 2.21 and resumes at 3.30b), K_{82} ff. 4v–6r, K_{10} exp. 42, 47 (upper), 48 (lower), K_7 ff. 213r–214v, E pp. 588–591; $C^{\Sigma} = C_{94} + C_{45} + C_{02}$
5ab C_{45} reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5–7ab.

3cd cf. LiṅgP 1.10.12cd–13ab: धारणार्थे महान्ह्येष धर्मशब्दः प्रकीर्तितः ॥ अधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते । **3** cf. BrahmāṇḍaP 1.32.29: धारणार्थो धृतिश्चैव धातुः शब्दे प्रकीर्तितः । अधारणामहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥; cf. VāyuP 1.59.28: धारणा धृतिरित्यर्थाद्धातोर्धर्मः प्रकीर्तितः । अधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥; ≈ MatsP 145.27: धर्मेति धारणे धातुर्महत्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते । **4** cf. 4.74 below: चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥

✣

1a आहुः] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; आहु E **1d** स्मृताः] $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; स्मृता C_{45}, स्मृतः E **2a** कौतूहलं] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; कौतुहल E • ममोत्पन्नं] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E; समोत्पन्नं K_7 **2b** संशयं] $P_{57}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; सशयं C_{94} **3c** आधारणान्म°] $P_{57}C_{94}K_{10}$; आधारणात्प° C_{45}, आधारणात्म° $K_{82}K_7$, आधारेण म° E **3d** इत्यभिधीयते] $C_{94}K_{82}K_7$E; इ(त्यभिधीयते) P_{57}, इत्यविधीयते $C_{45}K_{10}$ **4ab** °स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च°] C_{94}; °स्मृतिद्वयो मूर्त्तिश्च° $P_{57}C_{45}K_{10}$, °स्मृतिद्वयो मूर्त्ति च° $K_{82}K_7$, °स्मृतिर्द्वयो मूर्तिश्च E **4b** °वृषः] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E; °वृष K_7 **4c** चतुरा°] $P_{57}C_{45}K_{82}K_{10}$E; चातुरा° $C_{94}K_7$ **5a** विज्ञेयाः] em.; विज्ञेयः $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, omitted in C_{45} **5c** °मानुष°] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; °मानुषि° P_{57}

ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।
तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥३:६॥
दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः ।
तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।
एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥३:७॥
विगतराग उवाच ।
धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्ताभ्यः पृथक्पृथक् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥३:८॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।
बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥३:९॥
श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥३:१०॥

6ab cf. DevīP 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः • cf. also MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः **10** For 3.10–13, see a rather similar passage e.g. in KūrmP 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत । लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत । यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनवः ॥ कामस्य हर्षः पुत्रो ऽभूद्देवानन्दो व्यजायत । इत्येष वै सुखोदर्कः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥

✣

6a ब्रह्मणो] $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; omitted in C_{45}, ब्राह्मणो E • भित्त्वा] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; वित्त्वा K_{10} **6b** धर्मः] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; धर्म K_{10} **6d** °मध्यमाः] $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; omitted in C_{45} **7a** °आक्षी] $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; omitted in C_{45}, °आक्षि E **7b** °आद्याः] em.; °आद्या $P_{57}K_{10}K_7E$, °आढ्याः K_{82}, omitted in C_{45}, °आढ्या C_{94} • °हराः] $K_{10}E$; °हरा $P_{57}C_{94}K_7$, omitted in C_{45}, °×ः K_{82} **7cd** तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह] $P_{57}C_{94}K_{10}$; गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह (eyeskip to 3.5a) C_{45}, तस्य पुत्राश्च योत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह $K_{82}K_7$, तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E **8** विगतराग उवाच] $C_{45}K_{82}^{pc}K_7E$; विगतराग उ $P_{57}C_{94}K_{10}$, omitted in K_{82}^{ac} **8b** ताभ्यः] em.; तेभ्यः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ **9a** लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः] C_{94}; लक्ष्मीर्धृतिस्तुष् C_{45}, लक्ष्मी द्धृतिर्द्धृतिस्तुष्टिः K_{82}^{ac}, लक्ष्मीर्द्धृतिस्तुष्टिः K_{82}^{pc}, लक्ष्मीं धृति तुष्टिः K_{10}, लक्ष्मी धृतिस्तुष्टिः $P_{57}K_7$, लक्ष्मी धृतिस्तुष्टी E **9b** पुष्टिर्मे°] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पुष्टि मे° E • लज्जा] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; लजा K_{82} **9c** बुद्धिः] $P_{57}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; बुद्धि C_{94} **9d** सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः] conj.; सिद्धिश्चाभूतिसम्भवाः P_{57}, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, सिद्धिश्चातिसम्भवा C_{45}, सिद्धिश्च भूतिसम्भवा E **10a** कामः] K_{82}; काम° $P_{57}C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, धर्म° E

पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
क्रियायास्त्वभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥३:११॥
लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधःसुतः स्मृतः ।
लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥३:१२॥
क्षेमः शान्तिसुतो विन्द्याद्व्यवसायो वपोः सुतः ।
यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥३:१३॥
विगतराग उवाच ।
मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।
कौतूहलमतीवं मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ॥३:१४॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिर्धर्मस्य परिकीर्तिता ।

✣

14c In P_{57}, folio 215v ends with कौतूहलमती and the next available folio side (217r) starts with त्यमिष्टगतिः प्रोक्तं in 4.8a. Thus one folio (f. 216), containing 3.14d–4.7, is missing.

11cd ≈ LiṅP 1.70.295ab: क्रियायामभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; ≈ KūrmP 1.8.22cd: क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; cf. LiṅP 1,5.37: धर्मस्य वै क्रियायां तु दण्डः समय एव च

✣

11a लाभः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; लाभ° $K_{82}E$ **11b** °पुत्रः] em.; °पुत्र $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ • श्रुत°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; श्रत° C_{45} **11c** त्वभवत्पुत्रो] em.; त्वभयः पुत्रो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तूभयः पुत्रौ E **11d** दण्डः] corr.; दण्डे $C_{94}K_{82}^{ac}$, दण्डो C_{45}, दण्ड° $K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$ • च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; तु E **12a** लज्जाया विनयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; लज्जायाः विनय° E **12b** सुतः स्मृतः] $K_{82}K_{10}K_7E$; सुतः ×× C_{94}, सुतःस्तथा C_{45} **12c** सुधियः] E; सुधिय $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ • पुत्र] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पुत्रः E **12d** अप्रमाद°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; अप्रमादा° K_{82} **13b** वपोः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; वपो K_{82} **13d** सिद्धे°] $C_{45}K_{82}K_{10}$; सिद्धि $C_{94}K_7E$ • व्यजायत] $C_{94}C_{45}K_{82}$; व्यजायते $K_{10}E$, व्यजायतः K_7 **13e** स्वायम्भुवे] $C_{94}K_{82}K_7$; स्वायम्भुवो C_{45}, स्वयम्भुवे $K_{10}E$ • ऽन्तरे त्वासन्] conj.; ऽन्तरे त्वासि $C_{94}C_{45}K_{82}$, ऽन्तरे त्वासीत् K_{10}, ऽन्तरे त्वासं K_7, ऽन्तरेवासि E **14a** धर्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; द्धर्म K_7, धर्मः E **14c** कौतूहल°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; कोतूहल° C_{45} • °तीवं मे] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; °तीव मे C_{45} **14d** कर्तय] em.; कीर्तय $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ • °संशयम्] $C_{94}K_{82}K_7E$; °संशयः $C_{45}K_{10}$ **15a** श्रुति°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; श्रुतिः $C_{45}E$ **15ab** °द्वयोर्मूर्तिर्ध°] C_{94}; °द्वयो मूर्ति ध° $C_{45}K_{82}K_{10}$, °द्वयी मूर्ति ध° K_7, °द्वयोर्मूर्ति ध° E **15b** °कीर्तिता] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °कीर्त्तितः K_{10}, कीर्त्तिताः K_7

दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।
स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥३:१५॥

[यमनियमभेदः]

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।
अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ।
धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥३:१६॥
एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ।
अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहितो द्विज ॥३:१७॥

[यमेष्वहिंसा (१)]

[पञ्चविधा हिंसा]

त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।
हिंसां पञ्चविधामाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥३:१८॥
काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।
तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥३:१९॥

15cd cf. Manu 3.171ab: दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते; and also MatsP 142.41: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृग्यजुःसामसंहिताः । इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन् ॥ **15c–f** ≈ MBh Indices 1.36.10: दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ MatsP 145.30cd–31ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ BrahmāṇḍaP 1.32.33cd–34ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धाद् द्विधा श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारैर्यमैः स नियमैः स्मृतः ॥ **16cd** ≈ MBh 12.8.17ab: अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा **16** ≈ VDhU 3.233.203: आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा च दमः स्पृहा । ध्यानं प्रसादो माधुर्यं चार्जवं च यमा दश ॥

✣

15cd °बन्धमि°] em.; °बद्ध इ° $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, °बन्ध इ° $K_{10}E$ **15d** श्रौतस्य] em.; श्रोतस्य $C_{94}C_{45}K_7$, श्रौत्रस्य K_{82}, स्रोत्रस्य K_{10}, श्रुतस्य E **15e** स्मार्तो] em.; स्मार्त $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ **16a** नियम°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; नियमै° K_{82} **16d** °मानृशंस्यं] em.; °मनृशंस्यो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, °मानृशंस्या K_7 **16e** धन्या°] E; धन्यः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, ध्यन्यं K_{82} • माधुर्य°] E; माधूर्य° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ **16f** आर्जवं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; आर्जवश्च E **17b** °माहुर्म°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °माहु म° K_7 **17d** शृणुष्वा°] $C_{94}C_{45}K_7E$; शृणुष्व° $K_{82}K_{10}$ **18a** बन्धो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; बद्धो K_{10}, बन्ध E **18c** हिंसां] $C_{94}K_{82}K_7$; हिंसा $C_{45}K_{10}E$ • °विधामाहु°] $C_{45}K_{82}K_7$; °विधमाहु° C_{94}, °विधान्याहु° K_{10}, °विध प्राहु° E **19a** काष्ठलोष्ट°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; का〈ष्ठ〉__ K_{10} **19b** निर्दयाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; निर्दया E **19c** °भिन्नाङ्गो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °भिन्नाङ्गा E **19d** °वध्यमवा°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °वध्यववा° C_{94}

बद्ध्वा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।
अनाहता म्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥३:२०॥
शत्रुचौरभयैर्घोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
त्रासनाद्वधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥३:२१॥
यस्य यस्य हरेद्वित्तं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्द्वारा निहतः स्मृतः ॥३:२२॥
विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥३:२३॥

[अहिंसाप्रशंसा]

अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥३:२४॥
नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ॥३:२५॥
नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥३:२६॥
यो हिनस्ति न भूतानि उद्विज्जादि चतुर्विधम् ।
स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥३:२७॥
सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।

✣

20a भुजोरश्च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; भुजौरश्च $K_{82}E$ **20b** शिरोरुक्कण्ठ°] em.; शिरोरुकण्ठ° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, शिरोरुः कण्ठ° E **20c** अनाहता म्रियन्त्येवं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; अनाहत म्रियंत्येष K_{10} **20d** वधो बन्धनजः स्मृतः] conj.; °नजाः स्मृताः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, °नजाः स्मृता K_7, °नज स्मृतः E **21a** °चौरभयैर्घोरैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °चोरभयै घोरै K_{10} **21d** अन्यैर्वापि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; अन्ये चापि K_7 **22a** हरेद्वि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; हरे वि° K_{10} **22b** वधः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; वध E **22a** °भिभूतानां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °विभूतानां K_{10} **22b** तद्द्वारा नि°] conj.; तद्वारान्नि° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तद्द्वारान्नि° E **23ab** °शस्त्रैर्माया°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °शस्त्रै मा° K_7, °शस्त्रैर्म्मया° E **23c** हिंसकान्याहु वि°] $C_{45}K_{10}K_7$; हिंसकान्याहुर्वि° $C_{94}K_{82}$ (unmetr.), हिंसकेत्याहु वि° E **24c** परमं धर्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; परमं धर्म K_{10}, परमो धर्मं K_7 **24d** त्यजेत्स दुरात्मवान्] $C_{45}K_7E$; त्यजेच्छ दुरात्म× C_{94}, त्यजेत्सुदुरात्मवान् K_{82}, त्यजेत्स दुरात्मनम् K_{10} **25b** °तरं] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}K_{10}K_7$; °तन् $C_{45}^{ac}E$ **26d** परं तपोधन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पर तपोद्यमाः E **27a** यो हिनस्ति न] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; यो न हिन्सन्ति K_{10}, यो हि नास्ति न E **27b** उद्विज्जादि] em.; उद्विजादि $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, उद्विजानि K_{82} • °विधम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °विधिं K_7 **27c** पुरुषः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पुरुष° E **28a** °दयां नित्यं] $C_{94}K_{82}E$; °दया नित्यं $C_{45}K_{10}$, °दया नित्य K_7

स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥३:२८॥
अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।
अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥३:२९॥
अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।
अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥३:३०॥
अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥३:३१॥
अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥३:३२॥

[मांसाहारः]

मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥३:३३॥
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितॄन्देवान्न ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥३:३४॥
मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥३:३५॥

✣

29d C_{02} resumes here in exp. 189, f. 273r (sic!) with रमं सुखम After pādas cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$

---

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37–38 **34ab** = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ UUMS 2.48cd: स्वमांसं परमांसेन यो देहे वृद्धिमिच्छति **34** ≈ Manu 5.52 **35** ≈ Manu 5.41: मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि । अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥

✣

28c यज्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; यज्या K_{10} **29a** परमं ती°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}E$; परन्ती° C_{45} **30a** यज्ञः] $C_{45}C_{02}K_{10}E$; यज्ञर् C_{94}, यज्ञ $K_{82}K_{7}$ **30c** परमं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; परमो E **30d** परमा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; परमां K_{10} **31ab** (अहिंसा... दमः)] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; omitted in E **31c** लाभः] K_{7}; लाभ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, लाभो C_{02} **31d** परमं] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}E$; परमा K_{82} **32a** धर्मः] $K_{82}K_{7}$; धर्म $C_{94}C_{45}E$, धर्मो C_{02}, ध_ K_{10} **32b** अहिंसा परमा गतिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; _____ K_{10}, अहिंसा परमो गतिः E **32e** अहिंसा परमं ब्रह्म] $C^{\Sigma}K_{82}E$; ⟨अहिंसा परमं ब्रह्म⟩ K_{10}, अहिंसा परमं ब्रह्म K_{7} **33a** मांसाशनान्नि°] $C_{94}C_{45}E$; मान्साशन नि° C_{02}, मांसाशनन्नि° K_{82}, मन्सासनन्नि° K_{10}, ⟨मांसशानान्नि⟩° K_{7} **33d** मांसं] $C^{\Sigma}K_{82}$; मांस $K_{10}E$, मासं K_{7} **34a** °मांसेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °मासेन K_{7} **34b** वर्धयितु°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; वर्द्धयति K_{10} **34c** पितॄन्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$; पितृन् $C_{02}E$, ⟨पितृन⟩ K_{10} **34d** ततो ऽन्यो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; तदन्यो E **35b** °दैवत°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; °देवत° $C_{02}K_{10}$ **35c** अत्रैव पशवो हिंस्या] $C_{94}C_{02}K_{7}E$; अत्रैव पशवो हिंसा C_{45}, अत्रैव पशवो हिंस्यान् K_{82}, _____ K_{10} **35d** नान्यत्र मनुरब्रवीत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; __⟨त्र मनुरब्रवीत⟩ K_{10}

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहृतमेव वा ।
देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥३:३६॥
वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।
मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥३:३७॥
मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः ।
सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥३:३८॥
वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।
निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ॥३:३९॥
तस्मान्मांसं न हीहेत बलकामेन भो द्विज ।
बलेन च गुणाकर्षात्परतो भयभीरुणा ॥३:४०॥
अहिंसकसमो नास्ति दानयज्ञसमीहया ।
इह लोके यशः कीर्तिः परत्र च परा गतिः ॥३:४१॥
त्रैलोक्यं मणिरत्नपूर्णमखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे
कोटीयज्ञसहस्रपद्ममयुतं दत्त्वा महीं दक्षिणाम् ।
तीर्थानां च सहस्रकोटिनियुतं स्नात्वा सकृन्मानवः
एतत्पुण्यफलमहिंसकजनः प्राप्नोति निःसंशयः ॥३:४२॥

---

36 = Manu 5.32 (in Olivelle's critical edition; other editions read परोपकृत° in pāda b)

✣

36a क्रीत्वा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; कृत्वा E • °प्युत्पाद्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °प्युत्पाद्या° E **36b** °हृत°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °हित° E • वा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; च E **36c** पितॄंश्चार्चयित्वा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; पितृश्चार्चयित्वा K_{10}, पितृश्चार्पयित्वा E **36d** मांसं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$E; मासं K_{7} **37b** °शील°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E; °शल° C_{02} • °व्रतैः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E; °व्र⟨तः⟩ C_{45} **37c** °वृत्तानां] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; °वृत्ताना K_{10}, °वृत्तीनां E **37d** न] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E; त C_{45} **38a** पर्ण°] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}$; पण्ण° K_{82}, पर्णा° E **38ab** °हारा द°] $C_{94}C_{02}K_{10}^{pc}K_{7}$E; °हाद° K_{10}^{ac}, °हारा अ° $C_{45}K_{82}$ **39ab** °हारा रा°] $C_{45}K_{82}K_{10}$; °हाराद्रा° $C_{94}C_{02}K_{7}$E **39d** °भोजिभिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °भोगिभिः E **40a** मांसं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$E; मासं K_{7} **40b** हीहेत] $C^{\Sigma}K_{7}$E; हीयेत $K_{82}K_{10}$ **40c** गुणाकर्षा°] conj. Törzsök; गुणाकाशा° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, गुणा कुर्या° E **41b** °यज्ञसमीहया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °धर्मसमीहया C_{02}, °यज्ञसमीहयाः K_{7}, °धर्मसमीहय E **41c** यशः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E; य⟨शं⟩ C_{02} **41d** परा गतिः] $C_{02}K_{82}K_{7}$; ⟨परा गतिः⟩ C_{94}, पराङ्गतिम् $C_{45}K_{10}$, परां गतिः E **42a** त्रैलोक्यं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$E; त्रैलोक्य K_{10} • अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे] $C_{45}C_{02}K_{10}K_{7}$E; अ⟨खिलं⟩××××××× C_{94}, अखिलं दत्तोत्तमे ब्राह्मणे K_{82} **42b** कोटीयज्ञसहस्रपद्मम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E; ×××××××××× C_{94} • महीं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E; मही C_{02} **42c** °कोटि°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °कोटी° E (unmetr.) • स्नात्वा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E; स्ना ऽ C_{45} **42d** °फलमहिंस°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$E; °फलं त्वहिंस° K_{7} • निःसंशयः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; ×××× C_{94}, निःसंशय× C_{45}, निःसंशयं E

॥ इति वृषसारसंग्रहे अहिंसाप्रशंसा नामाध्यायस्तृतीयः॥

✣

Colophon: नामाध्यायस्तृतीयः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; नामाध्यायस्तृतीय K_{7}, नामस्तृतीयो ऽध्यायः E

[चतुर्थो ऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।
यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥४:१॥
आक्रोशताडनादीनि यः सहेत सुदुःसहम् ।
क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥४:२॥
वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।
न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥४:३॥
वधार्हः पुरुषः कश्चिद्व्रजेत्पथि भयातुरः ।
पृच्छतो ऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥४:४॥
न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 198v–201v, C_{45} ff. 206r–208v, C_{02} ff. 273v–277r, K_{82} ff. 6r–9r, K_{10} exp. 48–50 (lower–upper), K_7 ff. 214v–217r, E pp. 591–597; $C^{\Sigma} = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1a ≈ MBh 12.288.45d: सद्भावः सत्यमुच्यते • cf. also BrahmāṇḍaP 3.3.86ab: असद्भावो ऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते **1cd** cf. ŚDhŚ 11.105: स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्टार्थं न गूहति। यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ **2** cf. ŚDhŚ 11.82: आक्रुष्टस्ताडितो वापि यो नाक्रोशेन्न ताडयेत्। वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥

✣

1a सद्भावः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; सद्भाव° $K_{10}E$ **1ab** सत्यमित्याहुर्दृ°] $C_{45}K_{82}K_7E$; सत्य⟨मि⟩त्याहु दृ° C_{94}, सत्यमित्याहु दृ° C_{02}, सत्यामित्याहुर्दृ° K_{10} **1b** °प्रत्यय°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °प्रत्य° C_{02}, °प्रत्येय° K_7, प्रत्यक्ष° E **1c** यथाभूतार्थकथनं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; यथाभूतार्थ C_{02}^{ac}, यथाभूतार्थ×क्त कथनं C_{02}^{pc} **1d** तत्सत्यकथनं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; तत्सत्यकथकं C_{45}, कथनं स्मृतं C_{02}^{ac}, सत्यककथनं स्मृतं C_{02}^{pc} **2a** °ताडना°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °नाडना° C_{45} **2b** सुदुःसहम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; सुदुसहं C_{02} **2d** सत्यमुदाहृतम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ⟨सत्य⟩मु⟨दा⟩हृतम् C_{94} **3a** °द्यतः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; °द्यत K_{82} • शस्त्रं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; शस्त्र C_{02}, सत्य $C_{45}E$ **3b** कर्हिचित्] $C^{\Sigma}E$; कर्हचित् $K_{82}K_{10}K_7$ **3c** सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; सत्य $C_{45}E$ **4b** °तुरः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °तुर C_{45} **4c** पृच्छतो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; पृच्छते E **4d** तद्वापि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; तदपि K_{10} **5a** हिनस्ति] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; हि नास्ति $C_{02}K_{82}E$ **5b** राजन्न] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; राज न C_{02}, राज्यं न K_{82} **5c** °त्यये] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; °त्यजे K_{10} • °पहारे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °प्रहारे $C_{02}K_{10}$

पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥४:५॥
देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः ।
सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥४:६॥
सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।
सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थान विस्तरम् ॥४:७॥
सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।
सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥४:८॥
सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।
सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥४:९॥
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥४:१०॥
सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।

---

5 ≈ MBh 1.77.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MBh 12.159.28: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MatsP 31.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । Abhidharmakośabhāṣya 24114–24117 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह): न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ etc. **9c** ≈ VarP 193.36cd: सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव **10** = MBh 1.69.22 = MBh Indices 13.20.330 = MarkP 8.42 = VDhU 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈ VDh 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते); cf. ŚDhŚ 11.107: अश्वमेधायुतं पूर्णं सत्यञ्च तुलितं पुरा । अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥

✣

6b °मानुष°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °मानुष्य° K_7 • सत्यं धर्मः परो यतः] $C_{45}C_{02}$; सत्यं धर्मः पयतः C_{94}, सत्यं धर्म परो यतः $K_{82}K_7$, सत्यधर्म परो यतः K_{10}, सत्यधर्मपरायणः E **6c** श्रेष्ठं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; श्रेष्ठ $K_{10}E$ • वरिष्ठं च] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; वरिष्ठम्वरिष्ठम्वञ्च C_{45}^{ac} **6d** सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; सत्य° $C_{45}K_{10}$ • धर्मः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; धर्म $C_{02}E$ **7a** सत्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; सत्य C_{02} **7b** सत्यमक्षयभोगदम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; सत्यंमक्षयभोगदम् $C_{45}C_{02}$, सत्यमक्षयते नरं E **7c** पोतः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7$; पोत K_{82}, प्रोक्तः E **7d** पन्थान विस्तरम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; यज्ज्ञानविस्तरम् E **8a** °ष्टगतिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; °ऽष्टाऽगतिः K_{10} **8c** तीर्थं] $C^{\Sigma}K_{82}$; तीर्थ $K_{10}K_7$, तीर्थात् E **9a** सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; सत्य C_{45} **9b** शमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; शमम् K_{10} **9c** सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; संत्यं C_{45}, सत्य K_7 **9d** सुखम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सुखः E **10a** °सहस्रं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °सहस्रस्य C_{02} **10b** तुलया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; तुल्यया C_{02} **10c** °सहस्राद्धि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °सहस्रा हि C_{02} **10d** एव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; एवं $C_{02}E$ **11ab** सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता] $K_{82}K_7$; सूऽर्यः सऽत्येन पृथि स्थिताः C_{94}, सूर्यः सत्यैन पृथिवी स्थिता C_{45}, सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिताः C_{02}, सूर्य ऽसत्येऽ ___ वी स्थिता K_{10}, सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिताः E

सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥४:११॥
तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।
सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥४:१२॥
अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिना चरः ।
सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥४:१३॥
लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥४:१४॥
सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।
सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥४:१५॥
सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥४:१६॥
एवं सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥४:१७॥

[यमेष्वस्तेयम् (३)]

विगतराग उवाच ।

---

11 ≈ VarP 193.37: सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च। अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ ≈ VDhU 3.265.4cd–5ab: सत्येन वायुरभ्येति सत्येनाभासते रविः ॥ सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गं सत्येन गच्छति। **13c** ≈ VarP 193.37cd: अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता

✣

11c वायवो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; वात्यवो K_{10} **11d** सत्ये] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; सत्यात् E **12a** सागराः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; सागरा C_{02} **12b** समयेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; सत्येन च E **13ab** सत्येन सत्येन] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}E$; सत्येन $K_{82}^{ac}K_{7}$ **13b** शशिनाचरः] conj.; सशि৲भाचरः৲ C_{94}, शशिराचरः $K_{82}K_{10}K_{7}$, श৲सि৲×चरः C_{45}, स शिरा वरः C_{02}, शशिभाष्करः E **13c** विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] $C_{94}K_{82}K_{7}$; विन्ध्यस्तिष्ठन्ति $C_{45}K_{10}$, विन्ध्या तिष्ठन्ति C_{02}, तिष्ठते विन्ध्यो E **14a** °लोकः] E; °लोक $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ • स्थितः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; स्थिः K_{7} • सत्ये] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; सत्यं E **14b** मेरुः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; मेरु $C_{02}E$ **14c** वेदास्ति°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; देवास्ति° C_{45}, वेदा ति° E **14d** सत्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; धर्मे C_{02} • प्रतिष्ठति] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; प्रतिष्ठिति K_{7}^{ac}, प्रतिष्ठितः K_{7}^{pc} **15a** गौः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; गौ $C_{02}K_{10}$ **15ab** क्षीरं सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; क्षीत्यं C_{45}^{ac}, क्सी× नित्यं C_{45}^{pc} **15b** क्षीरे घृतं स्थितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$; क्षीरं घृतं स्थितम् C_{02}, क्षीरे घृत स्थितम् K_{10}, क्षीरं स्थितं घृतम् E **15c** सत्ये जीवः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; सत्ये जीव K_{7}, सत्यं जीव E **15d** जीवः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; जीव C_{02} **16a** सत्यमेकेन] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}E$; सत्येमेकेन K_{10}, सत्यमेकैन C_{45} **16b** धर्म°] E; धर्मः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ • °निश्चयः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °निश्चः C_{94} **16d** सत्यमेकं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; सत्येमेकं K_{10} • सुरक्षितम्] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{7}E$; सुरक्षितः K_{82}, सुरिक्षितम् C_{45} **17a** एवं सत्य°] C_{45}; एतत्सत्य° $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ **17b** सुव्रत] $C_{94}K_{82}K_{7}$; सुव्रते $C_{45}K_{10}$, सुव्र৲तः৲ C_{02}, सुव्रतं E

न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।
उपरिष्टादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥४:१८॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।
प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥४:१९॥
धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।
वार्यमाणापि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥४:२०॥
उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।
मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ।
तेन चासौ विजानीयाद्द्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥४:२१॥
प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ।
तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥४:२२॥
तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ।
चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥४:२३॥

23cd cf. UMS 8.3cd: कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

✣

18a तृप्तिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; तृप्ति C_{02} • विजानामि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; विनामि K_{10} **18b** श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; श्रु धर्मन्तवाप्यहम् C_{94}, धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E **18d** °धन] $C_{02}K_{82}K_{10}E$; °धून C_{94}, °धनः $C_{45}K_7$ **19b** °कीर्तितम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °कीर्त्तिताम् C_{45} **19d** उत्कोचं च ततः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; त्कोच ततः C_{45}, उत्कोचं चानृतः E **19c** तुलाव्याजः] $C_{45}K_7E$; तुलाव्याज $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ **19d** °सह्य°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; °सह्ये K_{10} • °स्तेय] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °स्तेन $C_{94}K_7$ • पञ्चमम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पञ्चमः $C_{02}E$ **20a** धृष्टदुष्ट°] $C_{94}K_{82}K_7E$; धृष्टदुम्न° C_{45}, धृतदुष्ट° C_{02}, दृष्तदुष्ट° K_{10} **20b** °कर्षणम्] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; °कर्षण K_{82} **20b** वार्यमाणापि] em.; वार्यमाणो ऽपि $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, वार्यमानो वि° C_{45} **21a** उत्कोचं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; उत्कोच C_{94} • विप्रेन्द्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; विद्रेन्द्र K_{10} **21b** °संकर°] $C_{02}K_{82}$; °शङ्कर° $C_{94}C_{45}K_{10}$, °सकर° K_7, °संहार° E • °कारकम्] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; °कारकः K_{82} **21c** मूल्यं] conj.; मूल $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • °विनाशार्थ°] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$; °विनार्थ° K_{82}^{ac} **21d** °त्कोचः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; °त्कोचं K_{10}, °त्कोच E **21ef** विजानीयाद्द्र°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; विजानीया द्र° C_{02} **22c** तं च स्तेनं] C_{94}; तञ्च स्तेन C_{45}, तं च स्तेयं K_{82}, तञ्च तेय K_{10}, सो ऽपि तेन $C_{02}E$, तञ्च तेन K_7 **22d** °हारकम्] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7E$; °हारकः C_{02}, °हारका K_{82}^{ac}°हारकाः K_{10} **23a** परस्वार्थं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; परस्वार्थ $C_{45}K_{10}$, परस्यार्थं E • हरेद्यदि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; हरेद्यति C_{45} **23d** कूटकापटिका] K_{10}; ꣳकुꣳटका यटिका C_{94}, कूटकायटिका $C_{45}C_{02}K_{82}^{ac}K_7$, कूटकार्यटिका $K_{82}^{pc}E$

दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा ।
अपहृत्य धनं मूढः स चौरश्चोर उच्यते ॥४:२४॥
नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ।
नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो ऽनयः ॥४:२५॥
नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ।
नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ॥४:२६॥
नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः ।
नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेयसमो ऽयशः ॥४:२७॥
प्रच्छन्नो ह्रियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्
निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
अन्ये लेख्यविकल्पनाहृतधना † अन्यो हृताद्वै हृता †
अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहृत एते जघन्याः स्मृताः ॥४:२८॥

✣

24a °र्जव°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; °जव° K_{10} **24b** च्छद्मना] E; च्छन्मना $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$, च्छत्माना K_{7} **24cd** मूढः स] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; मूढास्स K_{10} **24d** चौरश्चोर] K_{7}; चोरश्चोर $C_{94}C_{02}K_{10}E$, चौर चोर C_{45}, चौरश्चौर K_{82} **25ab** (नास्ति... तत्समः)] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; omitted in E **25a** स्तेय°] $K_{82}K_{7}$; तेन C_{94}, स्तेन° $C_{45}C_{02}K_{10}$, omitted in E **25b** °समः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; °समं C_{02}, omitted in E **25cd** (नास्ति... ऽनयः)] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; omitted in E **25c** स्तेन°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; तेन C_{02}, स्तेय° K_{7}, omitted in E • °समा°] $C_{45}C_{02}K_{10}$; °समो $C_{94}K_{82}K_{7}$, omitted in E **25d** स्तेन°] $C^{\Sigma}K_{10}E$; स्तेय° $K_{82}K_{7}$ **26a** स्तेय°] $K_{82}K_{7}E$; स्तेन° $C^{\Sigma}K_{10}$ • °समा] $C_{02}K_{10}$; °समो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$ **26b** स्तेन°] $C^{\Sigma}K_{10}$; स्तेय° $K_{82}K_{7}$, तेन E **26c** स्तेन°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{7}$; स्तेय° $C_{02}K_{82}E$ • °सम] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ (unmetr.); °समं K_{10} • अज्ञो] C_{45}; अज्ञ× C_{94}, अज्ञ $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$, अज्ञः E **26d** स्तेन°] $C_{94}C_{45}K_{10}$; स्तेय° $C_{02}K_{82}K_{7}$, तेन E **27a** स्तेन°] $C_{94}C_{45}K_{10}$; स्तेय° $C_{02}K_{82}K_{7}$, तेन E **27b** स्तेन°] K_{10}; स्तेय° $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ **27c** स्तेय°] C_{02}; स्तेन° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, स्तेन्य° K_{7}, तेन E **27d** स्तेय°] $C_{02}K_{7}$; स्तेन° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, तेन E **28a** प्रच्छन्नो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; प्रस्थन्नो C_{45} • ऽर्थमन्यपुरुषः] $C_{45}K_{7}$; च वित्तमथवा $K_{82}^{pc}E$, वित्तम् $C_{94}K_{82}^{ac}K_{10}$, चित्त C_{02} • प्रत्यक्षमन्यो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; प्रत्यक्षमनो C_{45}, प्रत्यक्ष्यमन्ये E **28b** निक्षेपाद्धन°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; निक्षेपा धन° $C_{02}K_{10}K_{7}$, निक्षेपात्रय° E • °हारिणो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}E$; °हारिण्यो C_{45}, °हारिणा K_{10} • ऽन्यमधमो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; ऽन्यमधनो C_{02}, ऽन्यविधयो E • चान्यो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; चान्या E • हरेत्] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}E$; हरे K_{82} **28c** अन्ये लेख्य°] corr.; अन्या लेख° $C_{45}C_{02}$, अन्यो ले⟨ख्य⟩° C_{94}, अन्यो लेख्य° $K_{82}K_{10}K_{7}$, अन्योल्लेख्य E • °धना अन्यो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °धन्यो C_{45} • हृताद्वै] $C^{\Sigma}K_{7}E$; हृतद्वै K_{82}, हृताद्वे K_{10} **28d** अन्यः क्रीतधनो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; अन्य क्रीतधनो K_{7}, अनाश्रीतधनं E • ऽपरो धयहृत] $C_{94}C_{02}K_{10}$; परो धयह्यत C_{45}, परो धन⟨हृत⟩ K_{82}, परोधप्रहृत K_{7}, मदा ह्यपहृतं E • ऽजघन्याः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; जघन्यः E

स्तेनतुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् ।
प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मेरितः
कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥४:२९॥

नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते
तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षार्बुदम् ।
मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलम्
तस्माद्दुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥४:३०॥

[यमेष्वानृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।
गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥४:३१॥
अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।

✣

29 The lower folio side in exposure 49 in K_{10} is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29–46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

✣

29a स्तेनतुल्य] $C_{94}C_{45}K_7$ (unmetr.); स्तेयस्तुल्य C_{02}, स्तेयतुल्य K_{82} (unmetr.), तेन तुल्य K_{10} (unmetr.), स्तेनस्तुल्य E **29b** यावज्जीवति] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; यावत्तज्जीवति E • °पतेः] $C_{45}K_{10}K_7$; °पतिः $C_{94}C_{02}K_{82}$E • संत्रस्यमानो रटन्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; संत्रास्यमानो शठः E **29c** प्राप्तः°] $C^{\Sigma}K_{10}K_7$E; प्राप्त° K_{82} • °सह्य°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; __ K_{10}, °सद्य° E • °विषमं] em.; °विषमः $C^{\Sigma}K_{82}K_7$E, ___ K_{10} • कर्मेरितः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$E; कर्मे⟨रित⟩ C_{94}, __⟨रितः⟩ K_{10} **29d** निरयमाक्रन्दमानो] $C^{\Sigma}K_{82}$; ⟨निर⟩यमाक्रन्दमा⟨नो⟩ K_{10}, निरयं स क्रन्दमानो K_7, नियममाक्रन्द्रमानो E **30a** निरयात्तिर्यत्व°] $C_{45}K_{82}$; निरयान्तिर्यत्व° C_{94}, निरया तिर्यत्व° C_{02}, नि⟨रयात्तिर्यत्व⟩° K_{10}, निरयान्तिर्यक्ष° K_7, निरयान्तिर्यक्त्व° E **30b** तिर्यत्वे] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ⟨तिर्यत्वे⟩ K_{10}, तिर्यक्त्वं E • तथैवमेकशतिकं] C_{45}; तथैकमेकशतिकं $C_{94}K_{82}K_7$, तथैकमेकशतिक C_{02}, ⟨तथै⟩कमेकशतिकं K_{10}, तथैकमेकसकिकं E • °भ्रम्य°] $C^{\Sigma}K_7$E; °भ्राम्य K_{82}, °_ □म्य K_{10} • वर्षार्बुदम्] K_7^{pc}; वर्षाम्बुदम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7^{ac}$, वर्षाम्बुदः C_{02}E **30c** मानुष्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$E; मानुष्य C_{45} (unmetr.), ⟨मानुष्य⟩ K_{10} (top of akṣaras lost) • विपुले] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; विपु⟨ल⟩ K_{10} (top of akṣaras lost), विपुलं E • दारिद्र्य°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ×रि× K_{10}, दारिध्र° E **30d** तस्माद्दु°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; तस्मा दु° C_{02}, ⟨तस्मा दु⟩° K_{10} • चाश्रयेत्] $C^{\Sigma}K_{10}K_7$E; चाश्रत् K_{82} **31a** °शिव°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$E; °शिवं K_7 **31c** गवां वा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$E; अत्रम्वा C_{45}, ××⟨म्वा⟩ K_{10} • अतिथेर्द्वे°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E; अतिथिद्वे° C_{02}, अतिथे द्वे° K_{82} **31d** नृशंसाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; नृशंसा $C_{45}K_7$E **32a** °मूर्तिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °मूर्ति° E **32b** °न्वितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; °न्विताः $C_{02}K_{10}$

सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः स नृशंसकः ॥४:३२॥
पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।
पितृदैवत † मादिश्चमानृशंस तमन्वितः † ॥४:३३॥
पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत मातरम् ।
यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥४:३४॥
गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।
सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥४:३५॥
जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।
घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥४:३६॥
पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं
ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।
ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति
तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥४:३७॥
गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किंचिद्

35a ≈ ViṣṇuS 23.57c: गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिता) • cf. also MBh Indices 13.15.33: गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः and AgniP 291.1cd: गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः **35c** = VDhU 3.291.25c **36** cf. ŚDhU 12.92ff **38a** = ŚDhU 12.102d, 103d, 104d; cf. MBh 13.51.26cd: गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किंचिदिहाच्युत

✣

32c सूर्यः] $C^{\Sigma}K_{82}$; ⟨सूर्य⟩° $K_{10}K_{7}$, सूर्य° E • दीक्ष°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; ⟨दी⟩× K_{10}, दीक्षु° E **33b** °करः पिता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; °⟨करः पिता⟩ K_{10}, °करपिताः C_{02} **33c** °दैवत°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}E$; °देवत° C_{45}, ×वत° K_{10} **33cd** °दिश्चमानृशंस तमन्वितः] $C_{94}C_{45}$; °दित्यमनृशंस तमन्वितः $C_{02}K_{10}$, °दिश्च अनृशंस तमान्वितः K_{82}, °दिश्चमनृशंस तमान्वितः K_{7}, °दित्यम्मानृशंस ततो ऽन्वितः E **34a** पृथ्व्या] $C_{94}C_{45}K_{7}$; ⟨पृथ्व्या⟩ $C_{02}K_{82}$, पृथ्वी K_{10}, पृथ्व्यां E **34b** वन्देत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}E$; वन्देन वन्देत C_{45}, वन्द्येत C_{02} **34d** सर्वं] em.; सर्व $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ **35a** पवित्रं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; ⟨पवित्र⟩ K_{10} • मङ्गल्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}$; ⟨मङ्गल्यं⟩ K_{10}, माङ्गल्यं $C_{02}K_{7}E$ • देवताः] $C^{\Sigma}K_{7}$; दैवताः K_{82}, ⟨देवताः⟩ K_{10}, देवता E **35d** °स्मादेव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; °स्मादुव C_{45}, °स्माद्भावं E **36a** जातमात्रस्य लोकस्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}E$; जातमात्र⟨स्य लोकस्य⟩ K_{10}, सतसातस्य C_{45}^{ac}, सतसातस्य नोकस्य C_{45}^{pc} **36d** शकृत्क°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}E$; ⟨शकृत्क⟩° K_{10}, क्षत्क° C_{45} **37a** °पवित्रपूतम्] $C_{02}K_{82}E$; °पवित्रपूतन C_{94} (unmetr.), °पवित्रं C_{45} (unmetr.), °पवित्रपूत K_{10}, °पवित्रपूतंनं K_{7} (unmetr.) **37b** °गव्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; °गव्या C_{02}, °⟨गव्यां⟩ K_{10} • पुरुषाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; पुरुषा C_{02}, पुरुषः E • पिबन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; विवन्ति C_{02} **37c** लभन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; भवन्ति C_{02} **37d** स्वर्ग°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; स्व° C_{45} **38a** गोभिर्न तु°] K_{7}; न गोभिस्तु° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$ (unmetr.), न गावतु° E

दुह्यन्ति वाह्यन्ति बहिश्चरन्ति ।
तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति
विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥४:३८॥
गवाह्निकं यश्च करोति नित्यं
शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।
अशेषयज्ञतपदानपुण्यं
लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता ॥४:३९॥
अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते ।
अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥४:४०॥
अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।
अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ।
अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥४:४१॥
आसनेनार्घपात्रेण पादशौचजलेन च ।
अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥४:४२॥
पुत्रदारात्मना वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत् ।
श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ॥४:४३॥

---

38 cf. ŚDhU 12.92: तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । दुह्यन्ति बाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः ॥

✣

38d दत्ताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ⟨दत्ता⟩ C_{02}, दत्ता E **39a** गवाह्निकं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; गवांह्निकं C_{94} • यश्च करोति] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; यः प्रकरोति E **39b** गवां तु] $C_{45}K_7$; गवान्तु $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, गवानाम् E **39c** °तप°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; °⟨तप⟩° K_{10}, °जप° E **39d** लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता] em.; लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, लभत्यसौ भमनृशंसकर्त्ता C_{94}, लभत्यसौ तमनृतं स कर्त्ता C_{02}, भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E **40d** प्रशंसते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; प्रशंस्यते C_{02} **41a** न पीड्येत] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; न गच्छेत (eyeskip to 4.40c) C_{02}, ⟨न पी⟩×× K_{10}, निपीड्येत K_7 **41b** अतिथिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; अतिं C_{02}, ××× K_{10} • न दुष्यति] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; नुदुष्यति C_{45}, ×दुष्यति K_{10} **41c** अतिथि°] $C_{94}K_{82}$; अतिथिं $C_{45}C_{02}K_7E$, अति⟨थिं⟩ K_{10} • °प्रिय°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; प्रियः C_{02} • यः] $C_{45}C_{02}K_{10}K_7E$; यर् C_{94}, य K_{82} **41e** अतिथेः] $C_{45}C_{02}K_7$; अतिथि° $C_{94}K_{82}K_{10}$, अतिथिं E **41ef** °संतोषस्तस्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °संता यस्य C_{45} **41f** पुण्य°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; पून° K_7 **42a** °आर्घ°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °आर्ध्य° E • °पात्रेण] conj.; °पाद्येन $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **42c** अन्नव°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; अन्नम्व° C_{02}, ⟨अन्न⟩व° K_{10} **42d** निवेदयेत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; प्रदापयेत् E **43a** °दारात्मना] em.; °दारात्मनो $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, °⟨दारा⟩त्मनो C_{94}, °दारात्मको E **43b** °पूजयेत्] $C_{94}K_{82}E$; °पूज्यते $C_{45}C_{02}K_{10}$, °पूजते K_7 **43c** श्रद्धया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; श्रद्धाया C_{02} • चाविकल्पेन] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; चापि कल्पेन C_{94}

न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।
चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥४:४४॥
अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥४:४५॥
अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ।
स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥४:४६॥
† न गतिमतिथिज्ञस्य † गतिमाप्नोति कर्हिचित् ।
तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥४:४७॥
सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः ।
अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥४:४८॥
नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥४:४९॥

[यमेषु दमः (५)]

दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः ।
दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥४:५०॥

44ab = UUMS 10.7ab = UMS 6.11ab ≈ MBh 13.62.18ab: न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा **44cd** cf. 12.37cd: द्विजरूपधरो धर्मः स्वयम् एव इहागतः
47cd = VāyuP 2.17.8 = BrahmāṇḍaP 2.15.8; ≈ŚDhU 4.44ab: तस्मादतिथिमायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः
50b cf. e.g. MBh Indices 14.4.2477: श्रोतुम् इच्छामि कात्स्न्र्येन धर्मसारसमुच्चयम्

✣

44a °चरणं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °प्रवरं E **44b** देशजन्मनी] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; देशजन्मना C_{94} **44c** चिन्तयेन्म°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; चित्तयेत्म° C_{45}, चिन्तयेत्म° K_7 **44d** °गतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °गताः C_{02}, ग॑तम॑ K_{10} **45b** °सूय°] $C_{94}K_{82}K_7E$; °सूर्य° $C_{45}C_{02}$, °सू॑र्य॑° K_{10} **45d** °तपः°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °तप° K_7 (unmetr.) **46b** नृशंसमतमुत्सृजेत्] $C_{94}K_{82}K_7$; नृशंसमत उत्सृजेत् C_{45}, नृशंसकमममुत्सृजेत् C_{02}, नृससमतमुत्सृजेत् K_{10}, न संशय समश्नुते E **47a** न गतिम°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; न गति ना° K_{82}, न तिथिम° $C_{02}E$ **47b** कर्हिचित्] $C_{94}E$; कर्हचित् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ **47c** °यान्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °यान्ति° C_{02} **48a** सक्तु°] em.; शन्कु° $C_{94}C_{45}$, शंक्तु° C_{02}, शक्तु° $K_{82}K_7$, शक्थु° K_{10}, शक्ति° E • चैकेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; चेकेन K_7 **48b** आसीन्महाद्भुतः] corr.; आसीन्महद्भुतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, आसी महद्भुतः C_{02}, आसीत्महाद्भुतः K_7, आसीन्महद्भुतम् E **48c** °दानेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °प्रादानेन C_{02} **48d** स्व°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; ॑स॑° K_7, स° E • °गतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °गतः C_{02} **49b** °त्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °त्तमम् C_{02}, °त्तमः E **49d** कीर्तिता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; कीर्तितम् C_{02}, कीर्तिताः E **50b** धर्मसार°] em.; धर्मः सार° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, धर्मभार° E **50c** स्वर्गो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; स्वर्ग C_{02} **50d** कीर्तिर्द°] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; कीर्ति द° $C_{02}K_{82}K_7$

दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः ।
दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥४:५१॥
निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः ।
त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥४:५२॥
दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः ।
दमं यो जयते ऽसम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥४:५३॥
मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः ।
घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ॥४:५४॥
स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।
किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥४:५५॥
पुरूरवो ऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।
सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥४:५६॥
अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।
अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्रया ॥४:५७॥
अतिदानाद्बलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।

---

54 cf. BuddhCar 11.35: गीतैर्ह्रियन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः पतन्ति । मत्स्यो गिरत्यायसमामिषार्थी तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥ **56d** cf. MahāSubhS 563cd: विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत् **58a** cf. MahāSubhS 563ab: अतिदानाद्बलिर्बद्धो नष्टो मानात्सुयोधनः

✣

51a दमस्ती°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; दम ती° C_{45} **51d** दमः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; दम C_{02}, दमं E • काम°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; कामं K_7 **52a** °दमः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °दम C_{02} **52b** °भ्रमर°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ (unmetr.); °भ्रमरा° K_7 **52c** घ्राणा] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; घ्राणं C_{45}, घ्राण C_{02} **52d** °न्द्रियाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °न्द्रियः E **53b** सर्वे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; सर्व° C_{45} • °हराः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °हरा E **53d** व्रजेत्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; व्रजे_ C_{94} **54a** मृगे] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; मृगो $K_{10}E$ • श्रोत्र°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; शोत्र° C_{02}, श्रोत° K_7 • °वशा°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °वचशा° C_{45} **54b** पतङ्गाश्च°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; पतङ्गा च° E • °षोर्मृताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °सो मृताः C_{02}, °षो मृताः K_7 **54c** घ्राणया] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; घ्रातया C_{45} **54cd** नष्टो नष्टो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; नष्टो C_{45} **55b** °सदुःसहः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; °सदुःसह C_{45}, °सुदुस्सहः K_{10} **55c** पुनः] $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; पुन C_{94}^{ac} **55d** तेभ्यः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; तेभ्य E **56a** पुरूरवो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पुरोरवे C_{02}, पुरुरवा° E • तिलोभेन अतिकामेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; तिकामेन अतिलोभेन E **56b** दण्डकः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; पुण्डकः E **56a** सागरा°] em.; सगर° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, सागर° C_{02} **57b** अतिपानेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; अतिपापेन E **57c** अतितृष्णाच्च मान्धाता] conj.; अतितृष्णा च मान्दातो C_{94}, अतितृष्णा च मान्धातो $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$, अतितृष्णा च मन्धातो K_{10}, अतितृष्णा च मानाच्च च E **57d** नहुषो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; नघुषो K_{10} **58a** °र्नष्ट] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; °र्नष्टो C_{45}, नष्टो C_{02}

अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥४:५८॥
दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश
भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥४:५९॥

[यमेषु घृणा (६)]

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥४:६०॥
परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।
परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥४:६१॥
परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।
राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥४:६२॥
परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥४:६३॥
जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।

✣

58 After this verse, E adds: तस्माद्दम सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत (understand: तस्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत); cf. MahāSubhS 563cd: विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत

63b cf. BhG 16.12: आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥

✣

58c अतिद्यूतान्नलो] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{7}$; अतिद्यूतान्नरो $C_{45}K_{82}$, अतिख्यातान्नलो E **58d** नृगो गो॰] E; नृगङ्गो॰ $C_{94}C_{02}K_{10}K_{7}$, नृगं गो॰ $C_{45}K_{82}$ **59a** हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; हीन पुरुषो द्विजेन्द्र K_{10}, हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E **59c** ॰नाश] C_{45}; ॰नाशो E॰नाम $C_{94}C_{02}K_{82}$, ॰नश्च K_{10}, ॰नागा K_{7} **59d** विप्र] $C^{\Sigma}K^{ac}_{82}K_{10}E$; विप्रा $K^{pc}_{82}K_{7}$ • दमया] $C_{94}C^{pc}_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; दया C^{ac}_{45} **60a** निर्घृणो] $C_{94}C_{45}K_{10}$; निघृणो $C_{02}K_{7}$, निर्घृण K^{ac}_{82}, निर्घृ⟨णे⟩ K^{pc}_{82}, निर्घृणे E **60b** निर्घृणो] $C_{94}C_{45}K^{ac}_{82}K_{10}$; निघृणो $C_{02}K_{7}$, निर्घृणे $K^{pc}_{82}E$ **60c** निर्घृणे] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; निघृणे $C_{02}K_{82}K_{7}$ **60d** निर्घृणे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; निघृणे $C_{02}K_{7}$ **61b** ॰जीवापकर्षणे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; ॰जीवापर्कणे C_{45}, ॰जीवोपकर्षणे E **61c** परनिन्दा॰] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; परनिन्द×॰ C_{94} • ॰परान्नेषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; ॰परांनेषु K_{10} **61d** घृणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$; घृणा $C_{02}K_{10}E$ **62a** घृणी॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; घृणा C_{45} **62c** ॰व्राजा] $C^{\Sigma}K_{7}$; ॰व्राजी $K_{82}K_{10}$, ॰व्राज्या E **62d** ॰पर॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; ॰पशु॰ K_{10} **63b** अन्याया॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; अन्यया॰ K_{10} • ॰र्जनम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; ॰र्ज्जवम् K_{10} **63c** ॰तुला॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; ॰तुल॰ K_{10} **63d** ॰र्थं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; ॰र्थ C_{02}, ॰⟨र्थ⟩ K_{10}, ॰र्थे K_{7} **64a** विप्र] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; वि⟨प्र⟩ C_{94}, विप्रे C_{02} **64b** घृणी॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; घृणां E

वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥४:६४॥
परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।
देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥४:६५॥
परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।
सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥४:६६॥
एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनः
लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृताः ।
प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेत्
दाक्षिण्यं सभवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥४:६७॥

[यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७)]
चतुर्मौनं चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।
चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥४:६८॥
चतुर्मौनस्य वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ।

✣

65cd These two pādas are illegible in K_{10} **66** This verse is mostly illegible in K_{10}

✣

64c वनजावनजा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; वनजाव×जा C_{45}^{ac}, वनजा व⟨नि⟩जा C_{45}^{pc}, वनज विनजा K_7 **64d** विलगाश्चरणाचराः] corr.; विलगाचरणाचराः $C_{94}C_{45}K_7$, विलगोचरगोचरः $C_{02}E$, विलगोचरगोचराः K_{82}, ⟨विलगाचर⟩णाचराः K_{10} **65b** वक्ष्ये] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; वक्ष्या E **66b** अभोज्येषु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; अभोज्ये C_{45} **66c** शौण्डे] K_{82}; सौण्ड्ये $C_{94}C_{02}K_7$, शोण्ड्ये C_{45}, ⟨सौण्डे⟩ K_{10}, सौण्डो E **67a** °पुरुषाः] K_7; °पुरुषः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ • °र्थिनः] K_7^{pc}; °र्थिनां $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, °र्थिना K_7^{ac} **67b** ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ऽनिन्दनवाप्नुवन्ति C_{02}, नन्दनवायुवान्ति E • °कृताः] em.; °कृतम् $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **67c** °श्रुतिं] K_7; °श्रुति° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ • नित्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; नित्य C_{45} **67d** स आयुष] em.; समायुष $C^{\Sigma}K_7$, समायुषः K_{82} (unmetr.), ⟨समायुष⟩ K_{10}, स मानुष E • निःसंशयः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; निसंशयः K_{82} **68a** चतुर्मौनं च°] corr.; चतुर्मौनश्च° $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, चतुर्मोणश्च° C_{02}, ⟨चतुर्मौनश्च⟩° K_{10} **68ab** °तुःशत्रुश्च°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °तुशत्रु च° C_{02}, °तुःशत्रु च° E **68b** °तुरायतनं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; °⟨तु⟩रायतनं C_{94}, °⟨तुरायतनम⟩ K_{10} **68c** °पादं] $C^{\Sigma}K_7E$; °पादः K_{82}, ×× K_{10} **68d** पञ्चधन्य°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; धन्यपञ्च° E **69a** °मौनस्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °मोनस्य C_{45}

पारुष्यपिशुनामिथ्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥४:६९॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।
चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥४:७०॥
चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।
करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥४:७१॥
चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।
आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥४:७२॥
आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।
षट्त्रिंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥४:७३॥
चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥४:७४॥
धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।
पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥४:७५॥
आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।
शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवे ॥४:७६॥

69cd cf. Divyāv 186.21: आर्य, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवंविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति? स कथयति । एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिकाः पैशुनिकाः पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः ।; cf. DharmP 1.31cd–32ab: मिथ्या पिशुनसम्भिन्नपारुष्यवचनानि च ॥ जल्पतः सम्भवन्त्येते तस्मान्मौनं प्रशस्यते । **74cd** = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc. **74** cf. 3.4 above: श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः । चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥

✣

69c पारुष्य°] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}E$; पारुष्यं K_{82} • °पिशुना°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °पिण्डाना° E **70c** चतुःशत्रुर्नि°] $C_{94}C_{45}E$; चतुशत्रु नि° $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ **70d** सो ऽरिहा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; स्रोरिहा C_{45}, सर्वथा E **71c** मुदितो°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; मुदितौ° E **71d** चायतनं] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; चायतन C_{94}, चायत꣡न꣢ C_{45} **72c** °भवः] $C_{45}C_{02}^{pc}K_{82}K_{10}K_{7}$; °भव $C_{94}C_{02}^{ac}$, °भवं E **72cd** सूक्ष्मं ध्या°] $C_{94}K_{82}K_{7}E$; सूक्ष्मा꣡न्या꣢° C_{45}, सू꣡क्ष्म꣢ध्या° C_{02}, सूक्ष्मध्यान° K_{10} **72d** °नमुक्तं चतुर्विधम्] $C_{02}K_{10}$; °नमुक्तश्चतुर्विधम् C_{94}, °नमुक्तश्चतुर्विधः $C_{45}K_{82}$, °नमुक्तं चतुर्विधिं K_{7}, °नयज्ञश्च E **73a** स्मृतो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; स्मृता $C_{02}E$ • धर्मो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; धन्या E **73cd** आहुः सू°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; आ×× C_{94} **74ab** धर्मश्च°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; धर्म च° $C_{02}K_{10}$ **74b** °श्रितः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °श्रिताः K_{7} **74d** भैक्षुकः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; भक्षकः E **75a** यैरिदं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}E$; येरिदं $C_{45}C_{02}$ • वेत्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; वीति C_{02} **75d** प्रवर्धनम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; प्रवर्धनः E **76b** धन्यादेव] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; धर्मादेव E **76c** पुष्टिः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; ×ष्टिः C_{94} • स्मृतिर्मेधा] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{7}E$; स्मृति मेधा $C_{02}K_{82}$ **76d** °मानवे] em.; °मानवः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$

[यमेष्वप्रमादः (८)]

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।
महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥४:७७॥
अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥४:७८॥
ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्वधः ।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥४:७९॥
रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥४:८०॥
निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥४:८१॥

77c–f ≈ MBh Indices 12.30: ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈ Manu 11.55 (in Olivelle's edition): ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ cf. also YājñS 3.227: ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ **78** ≈ MBh 5.40.3 and Manu 11.56: अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ≈ ViṣṇuS 37.1–4 ≈ AgniP 168.25 **79** ≈ Manu 11.57: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ cf. YājñS 3.228: गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ **80** ≈ Manu 11.59: रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ **81** = Manu 11.58

✣

77a °स्थान] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; °स्थानं $C_{45}K_7E$ (unmetr.) • पञ्चैव] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; पञ्चैवं E **77b** कीर्तयिष्यामि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; कीर्तियिष्यामि K_{10} **78a** समुत्कर्षे] em.; समुत्कर्षं $C_{94}K_{82}$, समुत्कर्ष $C_{02}K_{10}K_7E$, समुत्क⟨र्ष⟩ C_{45} **78b** राज°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; राज्ञी° E **78c** °निर्बन्धः] em.; °निर्बद्धः $C_{45}K_7$, निबद्धस् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, निर्वद्धस् E **78d** ब्रह्महत्यया] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ब्र×××या C_{94} **79a** ब्रह्मोज्झं] em.; ब्रह्मो ऋग° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ब्रह्म ऋग° E **79b** सुहृद्वधः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सकृद्बुधः E **79c** °नाद्ययोर्जग्धिः] em.; °न्नञ्च यो जग्धिस् C_{94}, °न्नञ्च यो जग्धि C_{45}, °न्नञ्च योद्विग्नः C_{02}, °न्नं च यो जग्धिः K_{82}, °न्नं च यो जग्धिः K_{10}, °न्नञ्च यो जवे K_7, °न्नश्च यो विप्रः E **80a** स्वयोन्यासु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; सुतोन्यासु C_{45} **80c** सख्युः] em.; सख्य $C^{\Sigma}K_{82}E$, ×× K_{10}, स⟨ख्यु⟩ K_7 • पुत्रस्य च स्त्रीषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ×××××× K_{10}, पुत्रीषु चास्त्रीषु E **80d** °समः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ×× K_{10}, °सम E **81a** निक्षेप°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; ⟨निक्षेप⟩° K_{10}, निखेप° C_{45} **81b** नराश्वरजतस्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; ⟨नराश्वरजतस्य⟩ K_{10}, नराणां स्वजनस्य C_{45} **81d** रुक्मस्तेय°] em.; ⟨रूग्य⟩×य° C_{94}, रुग्मस्तेय° $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$, ×××× K_{10}, हृतस्तेय° E • °समः] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; सः C_{45}^{ac}, °सम E

चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।
महापातकपञ्चैतत् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।
पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥४:८२॥

[यमेषु माधुर्यम् (९)]

कायवाङ्मनमाधुर्यश्चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।
सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥४:८३॥
प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।
यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥४:८४॥
इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।
सुलभानि न दत्तानि इन्धनाग्न्युदकानि च ।
क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥४:८५॥

[यमेष्वार्जवम् (१०)]

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च ।
स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥४:८६॥
आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ।

✣

82a एते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; ⟨एते⟩ K_{10}, एव E • सम्भूय] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; संभूयो C_{02}, ⟨संभूयो⟩ K_{10} **82c** °पञ्चैतत्] corr.; °पञ्चैतन् $C^{\Sigma}E$, °पञ्चैतम् K_{10}, °पञ्चेतन् K_{7}, °पञ्चैते K_{82} **82e** °मादम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °माद E **82f** वर्जनीयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; वर्जनीयो C_{02} **83ab** मनमाधुर्यश्च°] em.; °मनसा धूर्यश्च° $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}$, °मन⟨मा⟩धूर्यश्च° C_{45}, °मन×धूर्य×° K_{10}, °मनसा भूयश्च° E **83b** °क्षुर्बुद्धि°] $C_{94}C_{45}K_{7}E$; °क्षु बुद्धि° $C_{02}K_{82}$, ××× K_{10} **83c** °दानं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; ×× K_{10}, °दानश्च E **83d** °बुद्धिं च] $C_{94}K_{82}K_{7}$; बुद्धिश्च C_{45}, °दृष्टिं च $C_{02}E$, ××× K_{10} **84a** प्रसन्न°] $C^{\Sigma}K_{82}E$; ⟨प्रसन्न⟩° K_{10}, प्रसंन° K_{7} **84c** यथा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; यस्य E • °दानं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °दातश् E **84d** स्वाश्रमा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; स्वासमा° C_{02} • °गतो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °सतो K_{7} **85b** इन्धनो°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; इत्वनो° K_{7} • जात°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; जा° C_{45} **85c** सुलभानि न] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; सुरभानि च E **85d** °दकानि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; °⟨त⟩कानि K_{10} **85e** क्षुते] conj.; क्षुतं $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, शतं E **86a** पञ्चार्जवाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$; पञ्चार्जवः C_{02}, ×××× K_{10}, पञ्चार्जवा E • प्रशंसन्ति] $C^{\Sigma}K_{7}$; प्रशसन्ति $K_{82}E$, ⟨प्रससन्ति⟩ K_{10} **86c** कर्म°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}E$; ×र्म्म° C_{94}, ⟨कम्मा⟩° K_{10} • °वृत्त्याभिवृद्धिं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; °वृत्तिभिवृद्धिञ्च K_{10}, °वृत्याभिवृद्धिश्च E **86d** पारितोषिक°] em.; पारतोषिक° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ **86e** स्त्रीधनोत्कोच°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; स्त्रीधनङ्गो च E • °वित्तं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; °वित्तिञ्च K_{10} **86f** आर्जवो ना°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; आर्जवञ्च C_{02}, आर्ज्जवेना° E **87ab** आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}$; omitted in K_{82}^{ac}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तप K_{82}^{pc}, आर्जवो न वृथा यज्ञश्चार्र्जवो न वृथा तपः E

आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ॥४:८७॥
आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति ।
आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥४:८८॥
इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र
इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।
दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते
भवति पृथिविभर्ता ह्येकछत्रप्रवर्ता ॥४:८९॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः॥

✣

87cd (आर्जवो... वृथाग्नयः)] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; omitted in E **88ab** (आर्जव°... तिष्ठति)] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; omitted in E **88a** °ग्रामः] $C_{94}C_{45}K_{7}E$; °ग्रामात् $C_{02}K_{10}$, °ग्रामाः K_{82} **88d** तस्य चरन्ति] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; तस्य रमन्ति E, त×_ _न्ति C_{94} **89a** यमप्रविभागः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{7}$; यमविभागः C_{02}, यमप्ररिभागः K_{82}, नियमपरिभागः E • द्विजेन्द्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; नरेन्द्र E **89b** °येत्तं मनुष्यः] corr.; °येत्तन्मनुष्यः $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}E$, °येत्त मनुष्यः C_{45}, °येत्तत्मनुष्यः C_{02} **89c** दुरित°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; इरित° E • °पहारी] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °पलपहारी C_{02} • °ज्ञयास्ते] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}E$; °ज्ञयाते K_{82} **89d** °वर्ता] conj.; °वृत्ता $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}$, °वृत्ताः $K_{82}E$ **Colophon**: नामाध्यायश्चतुर्थः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E

[पञ्चमो ऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच ।
कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्
अमृतवचनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि ।
प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्
अपर वदमतज्ज्ञं नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥५:१॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र
नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।
हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र
कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ॥५:२॥
शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥५:३॥

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 201v–202r, C_{45} ff. 208v–209r, C_{02} ff. 277r–278r, K_{82} ff. 9r–9v, K_{10} exp. 50 (upper) and 51 (lower), K_7 ff. 217r–218r, M ff. 9r–10r, E pp. 597–599; $C^{\Sigma} = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

---

3 = LiṅP 1.8.29cd–30ab = VDhU 3.233.202

✣

1 विगतराग उवाच] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; विगत⟨राग उवा⟩च C_{94} **1a** कथय नि°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; कथयति E • °तत्त्वं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; तं C_{45} • साम्प्रतं त्वं विशेषाद्] $C_{94}K_{82}K_7E$; त्वां वशेषात् C_{45}, सांप्रत त्वं विसेषात् $C_{02}K_{10}$, साम्प्रतं त्वं विशेषा M **1b** वचनतुल्यं श्रो°] M; वदनतुल्यं श्रो° $C_{94}C_{02}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$, वदनतुल्यां श्रो° C_{45}, वदन⟨तुल्यं श्रो⟩ तुल्यं स्रो° K_{82}^{ac} • °कामो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °कामा ME **1c** °दहन°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; °वदन° E • °दग्धं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °दग्ध M • °र्निषिक्तम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °र्विमुक्तम् C_{45}, °र्निशिक्तः M **1d** अपर°] $C^{\Sigma}K_{10}K_7M^{pc}E$; अर° M^{ac}, अपरं K_{82} (unmetr.) • °वद म°] $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7M$; °वद° C_{94}^{ac}, °वदन° E • मतज्ज्ञं नास्ति] conj.; मतज्ञा नास्ति $C_{94}C_{45}K_{82}K_7M$, मतज्ञा⟨न्ना⟩स्ति C_{02}, ⟨मे⟩ ×××× K_{10}, मतज्ज्ञान्नास्ति E • धर्मेषु तृप्तिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; मे धर्मतृप्तिः M **2** अनर्थ°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; अर्थ° M **2a** °सुख°] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7ME$; °मुख° K_{82}^{ac} • °मतो ऽन्यत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; °मतो ऽन्य K_{10}, °मतो न्यः M, °मनो ऽन्यत् E • कीर्त°] $C^{\Sigma}K_7ME$; कीर्ति° $K_{82}K_{10}$ **2b** °विशेषः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; विशे× C_{94}, °विशेष C_{45} • प्रकारः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; पकारः K_7 **2d** °विनाशं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$; °विनाश° $C_{02}E$ **3a** इज्या] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; ईज्या $C_{02}K_{10}M$ • दानं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; दान° K_{10} **3c** °पवास°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °प्रवाष° M

[नियमेषु शौचम् (१)]

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम ।
शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥५:४॥

[शरीरशौचम्]

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् ।
परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥५:५॥
श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः ।
मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥५:६॥
मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च ।
मृत्तोयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥५:७॥
एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥५:८॥
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥५:९॥

---

8 ≈ Manu 5.136: एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ **9ab** ≈ Manu 5.137: एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥

✣

4a °निर्देशं] $C^{\Sigma}K_{7}ME$; °नियमं K_{82}, °र्द्देशं K_{10} **4c** शारीर°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}ME$; शरीर° K_{10} • °शौचमाहारो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °शौच×हारो C_{94}, °स्रोतमाहार M **4d** मात्रा भावश्च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}ME$; मात्रा भावं च C_{94}, ⟨सात्राभा⟩वश्च K_{10} **5a** ताडयेन्न] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; ताडये न $K_{7}M$ • बन्धेत] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; बन्धेन M **5c** °द्रव्येषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °द्रवेषु M **5d** शौचं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; शौच K_{7} • कायिकमुच्यते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; कायिकमुमुच्येते K_{7} **6a** श्रोत्र°] M; श्रोत° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ **6b** गुदोपस्थ°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; गुदोप्रस्थ° K_{7}, गुदापस्थ° E **6c** मुखस्या°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}ME$; मुखस्था° C_{45} **6cd** शौचमा°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}E$; शौचंमा° $C_{45}K_{10}$, शौच आ° M **6d** °वचनेषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °वषनेषु M **7a** °विष्टा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; °विष्ट° $K_{10}M$ **7c** मृत्तोयैस्तु] $C_{02}K_{82}K_{10}E$; ⟨मृ⟩××× C_{94}, मृतोयैस्तु $C_{45}M$, मृत्तोयेस्तु K_{7} • °पस्थं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; °पस्थ $C_{02}E$, °पस्थः M **7d** शौचयीत] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; शौचये च M **8a** °पस्थे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; °पस्थ° $C_{02}K_{10}M$ • गुदे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; गुदो $C_{02}K_{10}$, गुद M **8b** तथैकत्र] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; तथैक⟨त्र⟩ C_{45}, तथैकत्रे M, तथैकश्च E • दश] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}ME$; दशः C_{02} **8c** उभयोः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; उभय M • दातव्या] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; दातव्यो $C_{02}E$, दातव्य M **8d** मृदः] $C^{\Sigma}K_{7}E$; मृतः $K_{82}M$, मृदा K_{10} • शुद्धिं समीहता] $C_{94}C_{45}K_{82}$; शुद्धिसमीहया C_{02}, शु⟨द्धि⟩ समीहता K_{10}, शुद्धिः समीहता K_{7}, शुद्धि समीहता M, शुद्धिं समाहिता E **9a** एतच्छौचं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}M$; चेतच्छौच $C_{02}E$, एत×× K_{10} **9b** °गुणं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}ME$; °गुण C_{02} **9c** वानप्रस्थस्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; वानप्रस्थे तु M • त्रि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}ME$; द्वि° C_{02}

[आहारशौचम्]

आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ।
भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् ।
वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥५:१०॥
स्निग्धस्वादुरसैः षड्भिराहारषड्रसैर्बुधः ।
धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥५:११॥
अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् ।
अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥५:१२॥
लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कवकानि च ।
गौरं च सूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥५:१३॥
छत्राकं विड्वराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् ।
चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥५:१४॥

---

10 ≈ Śaṅkara's commentary ad BhG 6.16: उक्तं हि । अर्धं सव्यञ्जनान्नस्य तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥; cf. AṣṭāṅgHṛ 8.46cd–47ab: अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ॥ आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ।; cf. SannyāsUp 59: आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ **13ab** ≈ Manu 5.5ab: लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च **14ab** cf. Manu 5.19ab: छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्

✣

10a °शौचं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °शौच M **10b** शृणुष्वावहितो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}ME$; शृणु⟨ष्वाव⟩×× C_{94}, शृणुष्ववहितो K_{10} **10d** °कं जलं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °कोदकं M • पिबेत्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}ME$; पिबे C_{45} **10e** °चारदानार्थं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °चरदानार्थं M, °चारणार्थाय E **11a** °स्वादुरसैः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; °स्वा×रसैः K_{10}, °स्वादुरसं M, °स्वादरसैः E **11b** °हारषड्रसैर्बु°] $C_{45}E$; °हारसद्रवैर्बु° $C_{94}K_{82}K_{7}$, °हारसद्रवै बु° C_{02}, °हारषड्रसै बु° K_{10}, °हारे सद्रवद्बु° M **11c** °वैषम्यनाशो ऽस्ति] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; °⟨दै⟩षम्यनाशास्ति C_{45}, °वैशम्य नस्यास्ति M, °वैषम्य नश्यन्ति E **11d** रोगाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; रोग M • सुदारुणाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; स्वदारुणाः M, सुदारुणः E **12a** अभक्ष्यं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; ××× K_{10}, अभक्षं ME • च न भक्षेत] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; न च भक्षेतः M **12b** न च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; च न $K_{7}E$ **12c** गम्येत] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; गम्येतः M **12d** अवाच्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}ME$; अवाचं C_{02} **13a** पलाण्डुं] E; पलण्डुं $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}M$, पलडुं K_{82} **13b** कवकानि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$; च कचानि E **13c** गौरं च] em.; गोरस्व $C_{94}K_{10}$, गोरश्च $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}M$, गौरश्च E • मांसं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; मांसः M, मासं E **13d** विधानतः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; विधानत् M **14a** छत्राकं] $K_{82}C_{94}C_{45}K_{10}K_{7}ME$; छत्राक C_{02} • विड्व°] $C^{\Sigma}K_{10}ME$; विद्व° $K_{82}K_{7}$ **14b** गोमांसं] $K_{82}C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{10}K_{7}ME$; गोमाञ् C_{45}^{ac} **14c** चटकं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}ME$; चटकाम् $C_{02}K_{10}$ **14d** °पादांश्च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; जालपादञ्च M

हंससारसचक्राह्वकुक्कुटान्शुकश्येनकान् ।
काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥५:१५॥
अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानेव विवर्जयेत् ।
शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥५:१६॥
मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते ।
कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ।
त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया ॥५:१७॥
सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ।
अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः ॥५:१८॥
सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ।
कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥५:१९॥
शौचाशौचविधिज्ञ मानव यदि कालक्षये निश्चयः

✣

19cd E adds here, after pādas cd: शौचाशौचविधिर्ज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात

19ab ≈ Manu 5.106: सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम्। यो ऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥

✣

15a °चक्राह्व°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °चक्राह्वा° M **15b** °कुक्कुटान्शु°] $C^{\Sigma}K_{7}E$; °कुक्कुटा शु° K_{82}, °कुक्कुटां शु° K_{10}, °कुर्कुटा शु° M • °श्येनकान्] $C_{94}C_{02}K_{7}E$; °शोनकान् C_{45}, °श्येनका K_{82}, °श्येनकां K_{10}, °श्येनकम् M **15c** काकोलूकं बलाकं च] $C_{45}K_{7}$; काकोलूक⟨स्व⟩××ञ्च C_{94}, काकोलूकबलाकं च $C_{02}K_{82}ME$, ⟨काकोलूकं बलाकं च⟩ K_{10} **15d** मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; मत्स्यादीनि च वर्जये M **16a** अमेध्यांश्चापवित्रांश्च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; ⟨अमेध्याश्चापवित्रांश्च⟩ K_{10}, अमेध्याश्च पवित्राश्च M, अमेध्यश्चापवित्रांश्च E **16b** सर्वानेव विवर्जयेत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; सर्वान्येतानि वर्जयेत् M **17c** विशेषेण] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; मशेषेण M **17e** जिज्ञासितो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; जिज्ञासनो K_{7}, जिज्ञासतो E **17f** °क्षिप्तः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}E$; °क्षिप्य C_{45}, °क्षिप्त $K_{10}M$ • कथितो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$; कथितं E **18a** °वादी] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °वादि M • °रतः शुचिर्] $C_{94}C_{45}E$; °रतः शुचि $C_{02}K_{7}$, °रत शुचि M, रतः शुचिन् $K_{82}K_{10}$ **18c** अहिंसकः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; अहिंसक $C_{45}M$ • शुचिर्दान्तो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; शुचि दान्तो $C_{02}K_{7}M$, शुचिर्दान्तौ E **18d** °भूत°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °भुत° M • शुचिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; शुचि M **19b** °शौचं परं स्मृतम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$; °शौचं पर स्मृतम् $C_{45}C_{02}$, °शौच पर स्मृतः M, °शौचयनं स्मृतः E **19cd** ⟨यो⟩ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न] $C^{\Sigma}K_{7}$ (unmetr.); यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचि न $K_{82}K_{10}$, यो र्थे शुचि हि स शुद्धि M, यो ऽर्थे हि सुशुचिर्विप्र न E **19d** °शुचिः शुचिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; शुचि शुचिः K_{10}, °शुचि शुचि M, °शुचिः शुचि E **19e** वाङ्मनसां शौचं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$; वाङ्मणसा शुद्धि M **19f** शुचिः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; शुचि $C_{02}M$ • वस्तुषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; वस्तुषुः K_{7}, वस्तुशु M □□□□$K_{10}K_{7}E$; यदिः M • कालक्षये निश्चयः] $K_{82}^{ac}K_{7}$; कालक्षयैर्निश्चयः $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$, कालक्षयेन्निश्चयः $C_{02}K_{10}$, कालक्षयानिश्चयः M, कालक्षयेतिश्च यः E

सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृताः ।
प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितम्
जीवान्ते च परत्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥५:२०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः॥

20b ≈ 4.67b above (emended): लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृताः

✣

20b कीर्तिर्यशो°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; कीर्तियशो° $C_{94}C_{02}$(unmetr.), कीर्तिर्यषा° M • °लङ्कृताः] em.; °लङ्कृतः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, °लकृतः C_{45}, °लंकृतम् M **20c** सद्धर्म°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; य धर्म° M • °एरितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; °ओदितः E **20d** परत्रमीहित°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; परत्रमीहत° M, पवित्रमीहित° E • °गतिं] em.; °गतिः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7ME$ • निःसंशयम्] $C_{94}K_{10}K_7$; निःसंशयः $C_{45}C_{02}K_{82}ME$ **Colophon**: °विधिर्नमा°] C_{94}; °विधिनामा° $C_{45}C_{02}K_{82}K_7M$, ⟨विंधि⟩नामा° K_{10}, °विधिर्नाम E • °ध्यय: पञ्चमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °ध्यायः पञ्चमः श्लोक २५ M, पञ्चमो ऽध्यायः E

[षष्ठो ऽध्यायः]

[नियमेष्विज्या (२)]

अथ पञ्चविधामिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।
धर्ममोक्षप्रसिद्ध्यर्थं शृणुष्वावहितो द्विज ॥६:१॥
अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च ।
ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥६:२॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया ।
अष्टका पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥६:३॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च ।
स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञ स उच्यते ॥६:४॥

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।
वेदाध्ययन कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ।
इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते ॥६:५॥

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मेदमूहापोहविशारदः ।
शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते ॥६:६॥

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 202r–203r, C_{45} ff. 209r–209v, C_{02} ff. 278r–279r, K_{82} ff. 9v–10v, K_{10} exp. 51 (lower–upper) – 52 (lower), K_7 ff. 218r–218v, E pp. 599–601; $C^{\Sigma} = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

✣

1a °मिज्यां] C_{45}; °मीज्यां $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E **1b** °त्तम] $C^{\Sigma}K_{82}$E; °त्तमः $K_{10}K_7$ **1c** °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं] $C^{\Sigma}K_7$; °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थ $K_{82}K_{10}$, °मोक्षेशसिद्ध्यअर्थं E **1d** द्विज] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; भव E **2a** अर्थयज्ञः] $C_{94}C_{02}K_{82}$; अनर्थयज्ञः C_{45}, अर्थयज्ञ $K_{10}K_7$, अर्थयज्ञ° E **2c** ज्ञानं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E; ज्ञान $C_{02}K_7$ **3b** अग्नि°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$E; ⟨अ⟩_ ° C_{94}, ×× K_{10} • °क्रिया] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E; °क्रियाः $C_{45}C_{02}$ **3c** पार्वणी] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$E; पर्वणी C_{45}, ⟨पर्वणी⟩ K_{10} **3d** °यज्ञः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; °यज्ञ C_{02}, ×× K_{10} **4b** °यतनेषु] $C_{45}C_{02}$E; °लयनेषु $C_{94}K_{82}K_7$, °यत×× K_{10} **4c** °हस्त°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ×× K_{10}, °हस्तैः E **5a** °यज्ञं ततो] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E; °यज्ञं तपो C_{45} °यज्ञस्ततो C_{02} **5c** वेदा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$E; अदा° K_{10} **5e** °पुराणं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °पुराणश्च E **5f** °यज्ञः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; °यज्ञ C_{02} **6a** कर्म] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; क्रमम् E **6c** °चक्षुः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; °चक्षु C_{02} **6d** °यज्ञः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; °यज्ञ C_{02}, °⟨यज्ञस⟩ K_{10}

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ।
ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा ।
सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥६:७॥
सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।
तस्य मध्ये शशिं ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥६:८॥
चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् ।
प्रभुतत्त्वः स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥६:९॥
अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिक निर्मलम् ।
विद्यातत्त्वः स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥६:१०॥
विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम् ।
अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम् ।
पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ॥६:११॥
विगतराग उवाच ।
एकैकस्य तु तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम् ।
कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ॥६:१२॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वप्रकृतिचिन्तया ।

11cd DharmP 4.14ab: अकीर्तितमनौपम्यं पञ्चमं शिवमण्डलम्

✣

7a °यज्ञं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; °यज्ञ $C_{02}K_{10}$ **7c** ध्यानं] $C^{\Sigma}K_{10}E$; ध्यान $K_{82}K_{7}$ **7e** सोमो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}$; सोमा° $C_{45}K_{10}E$ **7f** सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम्] C_{45}; सूक्ष्मं त⟨त्व⟩_ _ ञ्चमम् C_{94}, सूक्ष्मतत्त्वं च पञ्चमः $C_{02}K_{82}K_{10}$, सूक्ष्मं तत्त्वञ्च पञ्चमः K_{7}, सूक्ष्मां तत्त्वश्च पञ्चमम् E **8c** शशिं] $C^{\Sigma}K_{82}E$; शशि K_{10}, शशिंन् K_{7} **8cd** ध्यायेत्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; ध्याये त° C_{02} **9b** ज्वालामग्निं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; जालामग्नि K_{7} **9c** °तत्त्वः] $C^{\Sigma}K_{7}$; °तत्व K_{82}, °तत्वं $K_{10}E$ **9d** °नाशनः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; °नाशनम् $C_{02}E$ **10b** ध्यायेत्स्फटिक] $C^{pc}_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; ध्यायेत्स्फटि C^{ac}_{94}, ध्याये स्फटिक $C_{02}E$ • °मलम्] $C^{\Sigma}K_{10}E$; °मलः K_{82}, °⟨मलः⟩ K_{7} **10c** तत्त्वः स] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; त⟨त्वन⟩_ C_{94}, तत्व स C_{02}, तत्वं स E **10d** °जमव्ययम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °मव्ययं C_{02} **11ab** ध्यायेत्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; ध्याये त° C_{02} **11e** °यज्ञस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; °यज्ञञ्च $C_{02}E$ **11f** समासतः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; सनातनः E **12a** तु] conj.; त्रि° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, हि E **12c** लोकाः] $C_{94}K_{82}K_{7}$; लोका $C_{45}C_{02}K_{10}E$ • प्रपद्यन्ते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; प्र××× C_{94} **12d** °धन] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °धनः $C_{45}K_{7}$ **13ab** प्रथमं तत्त्व°] $C^{\Sigma}K^{pc}_{82}K_{10}K_{7}$; omitted in K^{ac}_{82}, प्रथमं तत्त्वं E • प्रकृतिचिन्तया] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; च कृतिचिन्तय E

कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ॥६:१३॥
द्वितीयं तत्त्व पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि ।
विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ॥६:१४॥
प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति ।
शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोट्ययुतं शतम् ॥६:१५॥
विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम् ।
अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ॥६:१६॥
पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम् ।
न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ॥६:१७॥
पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः
जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः ।
जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु
प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥६:१८॥

[नियमेषु तपः (३)]

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः ।
कायिकं च तृतीयं तु मनोवाक्कर्म तत्परम् ।
कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥६:१९॥

✣

13d सुखी] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; सुखम् E **14c** याति] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; यान्ति E **15a** °तत्त्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °तत्व C_{02} • तृतीयं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; तृतीयस् E **15b** ध्यायमानो मरिष्यति] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; ध्याय×××रिष्यति C_{94}, धयायामानो मरिष्यति E **15c** शिवलोके] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; शिवलोक C_{45}, रुद्रलोके E • वसेन्नि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; वसे नि° C_{02} **15d** °युतं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; °युत K_{10} **16a** °तत्त्वामृतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; °तत्वमृतन् C_{02}, °तत्त्वामतं E **16c** अक्षयं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; अक्षय° E **18a** °युक्तो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; °यु× C_{94} (top of akṣaras lost), °युक्तौ E • च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; omitted in $C_{45}E$ • पुनर्जन्म°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; पुन≀ज≀न्म° C_{94} (top of akṣaras lost), पुनजन्म° C_{02} **18b** जिज्ञास्यन्तां] $C_{94}K_{10}K_{7}E$; जिज्ञास्यतां $C_{45}K_{82}$ (unmetr.), जिज्ञास्यन्ता C_{02} **18c** जन्मेनैकेन] $C_{45}K_{10}K_{7}E$; जन्मनैकेन $C_{94}C_{02}K_{82}$ (unmetr.) • मुक्तिर्भ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; मुक्ति भ° C_{02} • न वा] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}E$; भवा K_{82} • मानवाः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$; मानमानवाः C_{45}, मानवा C_{02}, मानव E **18d** प्रत्यक्षा°] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}E$; प्रत्यक्ष° K_{82} • °वेदनीयम्] $C_{45}K_{82}K_{10}$; °वेदनीयः $C_{94}C_{02}K_{7}$, °वेदनीय E **19a** °तप] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °तपम् E **19c** कायिकं च तृतीयं तु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; मानसं तप आदौ तु K_{10} (eyeskip) **19d** मनोवाक्कर्म] $C_{94}K_{7}E$; मनोक्कर्म C_{45}, म्मनोवाकर्मC_{02}, मनोवाक्काय° $K_{82}K_{10}$ • °परम्] C_{02}; °परः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ **19e** कायिकं] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}E$; कायिक K_{82}

मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च ।
मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥६:२०॥
अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥६:२१॥
आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् ।
शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उच्यते ॥६:२२॥
इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् ।
मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥६:२३॥
स्वस्ति मङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् ।
कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥६:२४॥
मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
अभ्रावकाशो वर्षासु तपः साधनमुच्यते ॥६:२५॥
स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा ।

---

20 ≈ MBh 6.39.16 (BhG 17.16): मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ **21cd** ≈ MBh 6.39.15cd (BhG 17.15): अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ **22** cf. MBh 6.39.14 (BhG 17.14): देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ **24ab** cf. ŚDhŚ 11.79: नमस्काराभिवादेषु स्वस्तिमङ्गलवाचकैः । शिवं भवतु सर्वत्र प्रब्रूयात्सर्वकर्मसु ॥ **25ab** ≈ MBh Appendices 15.801: मण्डूकशायी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपा भवेत ≈ UMS 6.26ab: मण्डूकयोगो हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा; cf. ŚDhSaṅgr 9.32ab: अभ्रावकाश्यं शीतोष्णे पञ्चाग्निर्जलशायिता

✣

20a °सौम्यं] K_7; °सौम्य° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, °सौम⟨य⟩° C_{02} (top of akṣaras lost) • प्रसादश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; प्रसादं च $C_{45}E$, प्रदानश्च K_{10} **20c** मौनं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; मौन× E • °शुद्धिश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °शुद्धिं च $C_{02}E$ **20d** पञ्चैतत्] $C_{94}K_{10}K_7$; पञ्चैते $C_{45}K_{82}$, पञ्चेतत् C_{02}, पञ्चैतन् E **21c** °भ्यसनं चैव] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; °भ्यसन×× C_{94}, °भ्यस⟨नं⟩ चैव K_{10} **22a** आर्जवं च अहिंसा च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; आर्जवत्वमहिंसाश्च E **22b** °चर्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °चर्य $C_{02}E$ **22c** शौचं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; शौच E **23a** इष्टं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; इष्ट $C_{02}K_{10}$ • °भावं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °भावश् E **23b** पथ्यं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सत्यं E **23c** मनो°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; मन° E • पञ्चैतत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; पञ्चेतत् K_7, पञ्चैतान् E **23d** तप उक्तं महर्षिभिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; तपमुक्तं महिर्षिभिः E **24a** °शीर्भि°] $C_{94}E$; °शीभि° $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ **24b** °तिथि°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °तिथिं E **24c** °मिश्रक] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °××क C_{94}, °मित्यश्रक C_{45} • पञ्चैतत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; पञ्चैतन् E **24d** तप उक्तं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; तपमुक्तं E **25b** ग्रीष्मे] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; गृष्मे E **25c** °वकाशो] em.; °वकाशे $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **25d** तपः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; तप C_{02} • साधनमु°] $C_{94}K_{82}K_7E$; साधन उ° $C_{45}C_{02}K_{10}$ **26a** दानं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ⟨दान⟩ K_{10} (top of akṣaras lost), दानश् E

पुष्पमुत्पाद्य दानंच सर्वे ते तपसाधनाः ॥६:२६॥
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् ।
चान्द्रायणं पराकं च तपः सांतपनादयः ॥६:२७॥
येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम्
।
स्वर्गाकाङ्क्ष्यनृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलं
जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥६:२८॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठो ऽध्यायः॥

✣

26c दानं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; दानश् E **26d** तप] E; तपः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ (unmetr.) **27a** कृच्छ्रातिकृच्छ्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; कृच्छ्रादिकृच्छ्र C_{02}, कृच्छ्रातिकृच्छ्र K_{10}, कृच्छातिकृच्छं K_{7} **27b** °याचितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °याचितः E **27c** चान्द्रायणं पराकं] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{7}$; चान्द्रायनं पराकं C_{45}, चन्द्रायणं पराकं K_{82}, चान्द्रायणवराकश् E **27d** तपः सांतपनादयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; तपसान्तपनादयः C_{02}E **28a** तप त°] E; तपस्त° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ (unmetr.) • °मनसा] em.; °मनसः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E **28b** निर्मलमति°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E; निर्मलर्मति° C_{45} • जघन्यं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; जगत्यं E **28c** °काङ्क्ष्य°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °कांक्ष° E • सर्वान्तिकं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E; सर्वार्त्तिकं C_{45} **28d** °भवने] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$E; °भवेने K_{7} • °साध्यं वहेत्] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; °⟨साध्यम⟩×× C_{94}, °साध्य वहेत् C_{45}, °साध्यं वदेत् E

[सप्तमो ऽध्यायः]

[नियमेषु दानम् (४)]

दानानि च तथेत्याहुः पञ्चधा मुनिभिः पुरा ।
अन्नं वस्त्रं हिरण्यं च भूमि गोदान पञ्चमम् ॥७:१॥

[अन्नदानम्]

अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः अन्नात्पुष्टिर्वपुः सुखम् ।
अन्नाच्छ्रीः कान्ति वीर्यं च अन्नात्सत्त्वं च जायते ॥७:२॥
अन्नाज्जीवन्ति भूतानि अन्नं तुष्टिकरं सदा ।
आन्नात्कामो मदो दर्पः अन्नाच्छौर्यं च जायते ॥७:३॥
अन्नं क्षुधातृषाव्याधीन्सद्य एव विनाशयेत् ।
अन्नदानाच्च सौभाग्यं ख्यातिः कीर्तिश्च जायते ॥७:४॥
अन्नदः प्राणदश्चैव प्राणदश्चापि सर्वदः ।
तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥७:५॥

[वस्त्रदानम्]

वस्त्राभावान्मनुष्यस्य श्रियादपि परित्यजेत् ।

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 203r–204r, C_{45} ff. 209v–210v, C_{02} ff. 279r–280v, K_{82} ff. 10v–11v, K_{10} exp. 52 (lower–upper) – 53 (lower), K_7 ff. 218v–219v, E pp. 601–603; $C^{\Sigma} = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

5cd = ŚDhU 7.31cd ≈ MBh 13.62.6ab: अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति

✣

1a तथेत्याहुः] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$; तथैत्याहुः $C_{45}K_{82}$ **1c** वस्त्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; वस्त्र $C_{02}K_{10}$ **2a** अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः] $C^{\Sigma}K^{pc}_{82}K_{10}$; अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राण K^{ac}_{82}, अन्नात्तेजः स्मृति प्राणः K_7, अन्नाद्भवन्ति भूतानि E **2c** अन्नाच्छ्रीः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; अन्नाच्छ्री $K_{10}E$ • कान्ति वीर्यं च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$; कान्तिर्वीर्यञ्च $C_{94}K_7$ (unmetr.), कान्तिवीर्श्यञ्च E **2d** अन्नात्सत्त्वं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; अन्ना सत्वञ्च C_{02}, अन्नात्सत्त्वश्च E • जायते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; जाय× C_{94} **3a** अन्नाज्जी°] $C_{94}K_{82}K_{10}E$; अन्ना जी° $C_{45}C_{02}K_7$ **3b** अन्नं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; अन्नां C_{02}, अन्ना K_{10} • °करं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °करः $C_{02}E$ **3c** दर्पः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; दर्प्प $C_{45}K_7$, दर्प्पो E **3d** अन्नाच्छौर्यं च] $C_{94}C_{02}K_7$; अन्नात्सौर्यञ्च $C_{45}K_{82}K_{10}$, अन्नाच्छौर्यश्च E **4a** अन्नं क्षु°] $C_{94}C_{45}K^{pc}_{82}K_7$; अन्ना क्षु° $C_{02}K^{ac}_{82}$, अन्नात्क्षु° $K_{10}E$ **4ab** °व्याधीन्स°] $C_{45}K_7$; °व्याधान्स° $C_{94}C_{02}K_{10}$, °वाधान्स° K_{82}, °व्याधा स° E **4b** विनाशयेत्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; विशयेत् C_{45} **5a** अन्नदः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; अन्नद E **5b** प्राणदश्चापि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; प्राणश्चापि K_{10} • सर्वदः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; सर्वदाः C_{02} **5d** भूतं] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; _ तन् C_{94}, भूते C_{45}, भूतो E **6a** °भावान्म°] $C^{\Sigma}K_{10}E$; °भावात्म° $K_{82}K_7$ **6b** श्रियादपि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; प्रियादपि C_{45}, श्रिया वापि K_7

वस्त्रहीनो न पूज्येत भार्यापुत्रसखादिभिः ॥७:६॥
विद्यावान्सुकुलीनो ऽपि ज्ञानवान्गुणवानपि ।
वस्त्रहीनः पराधीनः परिभूतः पदे पदे ॥७:७॥
अपमानमवज्ञां च वस्त्रहीनो ह्यवाप्नुयात् ।
जुगुप्सति महात्मापि सभास्त्रीजनसंसदि ॥७:८॥
तस्माद्वस्त्रप्रदानानि प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
न जीर्णं स्फुटितं दद्याद्वस्त्रं कुत्सितमेव वा ॥७:९॥
नवं पुराणरहितं मृदु सूक्ष्मं सुशोभनम् ।
सुसंस्कृत्य प्रदातव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ॥७:१०॥
श्रद्धासत्त्वविशेषेण देशकालविधेन च ।
पात्रद्रव्यविशेषेण फलमाहुः पृथक्पृथक् ॥७:११॥
यादृशं दीयते वस्त्रं तादृशं प्राप्यते फलम् ।
जीर्णवस्त्रप्रदानेन जीर्णवस्त्रमवाप्नुयात् ।
शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् ॥७:१२॥
दद्याद्वस्त्र सुशोभनं द्विजवरे काले शुभे सादरम्
सौभाग्यमतुलं लभेत स नरो रूपं तथा शोभनम् ।
तस्मिन्याति सुवस्त्रकोटि शतशः प्राप्नोति निःसंशयम्
तस्मात्त्वं कुरु वस्त्रदानमसकृत्पारत्रिकोत्कर्षणम् ॥७:१३॥

[सुवर्णदानम्]

---

11 cf. Manu 7.86–87 (the latter usually labelled as an additional verse): पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयाइव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥ देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥

✣

8a °वज्ञां] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °वज्ञं E **8b** °हीनो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °ही C_{45} **9c** जीर्णं स्फुटितं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; जीर्णस्फटितं $K_{10}E$ **9d** कुत्सितमेव वा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; कुत्सितमेव च C_{02}, कुत्सितमेव वा K_{7} **10b** सूक्ष्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; सूक्ष्म C_{02}, शुक्लं E **10c** °दातव्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °दातव्य C_{02} **10d** °समन्वितम्] $C^{\Sigma}K^{pc}_{82}K_{10}K_{7}E$; °तं K^{ac}_{82} **11a** °सत्त्व°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °स च° E **12ef** शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; omitted in K_{10} **13a** द्विजवरे काले शुभे] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; द्विजयिने एकाशुभं E **13b** नरो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; दरो C_{45} **13c** तस्मिन्याति] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}E$; त(स्मा(न्याति K_{82} • सुवस्त्र°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; स वस्त्र° E • °संशयम्] $C_{94}C_{45}K_{7}$; °संशयः $C_{02}K_{82}K_{10}E$ **13d** दानमसकृत्पा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; दानसत्पा° K_{10}

सुवर्णदानं विप्रेन्द्र संक्षिप्य कथयाम्यहम् ।
पवित्रं मङ्गलं पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥७:१४॥
धारयेत्सततं विप्र सुवर्णकटकाङ्गुलिम् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुणा चन्द्रमा यथा ॥७:१५॥
दत्त्वा सुवर्णं विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च द्विजर्षभ ।
तुटिमात्रे ऽपि यो दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥७:१६॥
रक्तिमाषककर्षं वा पलार्धं पलमेव वा ।
एवमेव फलंवृद्धिर्ज्ञेया दानविशेषतः ॥७:१७॥

[भूमिदानम्]

सर्वाधारं महीदानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
अन्नवस्त्रहिरण्यादि सर्वं वै भूमिसम्भवम् ॥७:१८॥
भूमिदानेन विप्रेन्द्र सर्वदानफलं लभेत् ।
भूमिदानसमं विप्र यद्यस्ति वद तत्त्वतः ॥७:१९॥
मातृकुक्षिविमुक्तस्तु धरणीशरणो भवेत् ।
चराचराणां सर्वेषां भूमिः साधारणा स्मृता ॥७:२०॥
एकहस्तं द्विहस्तं वा पञ्चाशच्छतमेव वा ।
सहस्रायुतलक्षं वा भूमिदानं प्रशस्यते ॥७:२१॥
एकहस्तां च यो भूमिं दद्याद्द्विजवराय तु ।

15cd = 22.38 below = a line inserted after MBh 1.56.18 in some manuscript as indicated in the critical edition

✣

14a °दानं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; °दान $K_{10}E$ **14d** °पातक°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °पापक° C_{94} **15b** °कटकाङ्गुलिम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}E$; °क××गुलिम् C_{94}, °कटकाङ्गुलम् K_{10} **16a** सुवर्णं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; सुवर्ण K_{10} **16b** °र्षभ] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; °र्षभः $C_{02}K_{10}$ **16c** तुटि°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; त्रुटि° E • °मात्रे] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}$; °मात्रो $K_{82}E$ **16d** सर्वपापैः प्रमुच्यते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; सर्वपापैः स मुच्यते C_{94}, सर्वपापै प्रमुच्यते E **17a** रक्तिमाषक°] K_{7}^{ac}; रन्तिमाषक° C_{94}, रत्तिमाषक° $C_{45}K_{82}K_{7}^{pc}$, रन्तिम्मान्सक° C_{02}, रत्तिमान्सक° K_{10}, रत्तिमाषक° E **17b** °र्धं] $C_{94}C_{45}K_{7}E$; °द्ध $C_{02}K_{82}K_{10}$ **17cd** °वृद्धिर्ज्ञेया] $C_{94}E$; °वृद्धि ज्ञेया $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$, °वृर्द्धि ज्ञेया K_{7} **18a** °धारं] C_{45}; °धार° $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ **18ab** °दानं प्रशंसन्ति] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; दा×ऽनम्प्रऽ_ सन्ति C_{94} **18d** सर्वं वै] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; सर्वं ऽवेऽ C_{94} (top of akṣaras lost) **19b** °फलं लभेत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}^{pc}E$; °ललं भवेत् K_{10}^{ac}, °लं भवेत् K_{7} **20a** °मुक्तस्तु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °मुक्तिस्तु E **20b** °शरणो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; °शरण K_{7}, °शरणां E **21a** एकहस्तं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; एकहस्त° $C_{94}C_{02}E$ **21d** भूमिदानं प्रशस्यते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}E$; भूमिदान प्रशस्यते C_{45}, पञ्चाशच्छतमेव वा । सहायुतलक्षम्वा भूमिदं प्रशस्यते K_{10} (eyeskip) **22a** °हस्तां च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}E$; °हस्तञ्च $C_{45}K_{10}$ **22b** दद्याद्द्वि°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; दद्या द्वि° E

वर्षकोटिशतं दिव्यं स्वर्गलोके महीयते ॥७:२२॥
एवं बहुषु हस्तेषु गुणागुणि फलं स्मृतम् ।
श्रद्धाधिकं फलं दानं कथितं ते द्विजोत्तम ॥७:२३॥
जामदग्न्येन रामेण भूमिं दत्त्वा द्विजाय वै ।
आयुरक्षयमाप्तं तु इहैव च द्विजोत्तम ॥७:२४॥

[गोदानम्]

हेमशृङ्गां रौप्यखुरां चैलघण्टां द्विजोत्तम ।
विप्राय वेदविदुषे दत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ॥७:२५॥

[दानप्रशंसा]

दानाभ्यासरतः प्रवर्तनभवां शक्यानुरूपं सदा
अन्नं वस्त्रहिरण्यरौप्यमुदकं गावस्तिलान्मेदिनीम् ।
दद्यात्पादुकछत्त्रपीठकलशं पात्राद्यमन्यच्च वा
श्रद्धादानमभिन्नरागवदनं कृत्वा मनो निर्मलम् ॥७:२६॥

दानादेव यशः श्रियः सुखकराः ख्यातिमतुल्यां लभेत्
दानादेव निगर्हणं रिपुगणे आनन्ददं सौख्यदम् ।

25ab ≈ VāgMāPr 17.33ab: हेमशृङ्गां रौप्यखुरां चैलघण्टावलम्बिनीम् । **25** cf., e.g., MBh 7.58.18: तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सर्षभाः पाण्डुनन्दनः । हेमशृङ्गी रूप्यखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ and BhavP Uttara 12.25: हेमशृंगीं रौप्यखुरां सघंटां कांस्यदोहनाम् । महादेवाय गां दद्याद्दीक्षिताय द्विजाय वै ॥

✣

23b गुणागुणि°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; गुणागणि° E **23c** °धिकं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$; °धिक° $C_{94}K_{7}E$ **23d** °त्तम] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °त्तमः K_{7} **24a** जामदग्न्येन] $C_{45}K_{82}K_{7}$; जामदग्न्ये× C_{94}, जामदग्नेन $C_{02}K_{10}E$ • रामेण] $C_{45}K_{7}E$; रामेन $C_{02}K_{82}K_{10}$, ××ण C_{94} **24b** दत्त्वा द्वि°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; दद्याद्द्वि° C_{45} **24d** च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; हि E **25ab** (हेम°... द्विजोत्तम)] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; omitted in K_{10} **25a** °शृङ्गां] $C^{\Sigma}K_{7}E$; °शृङ्गं K_{82}, omitted in K_{10} • रौप्य°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; रोप्यं K_{7} • °खुरां] $C_{02}E$; °क्षुरां $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$, omitted in K_{10} **25d** दत्त्वानन्त°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; दत्त्वान्त° E **26a** °रूपं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; °रूप K_{10} **26b** °रौप्य°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °रोप्य° C_{45}, °⟨रौप्य⟩° K_{7} • गावस्तिलान्मे°] em.; गावस्तिलाम्मे° $C_{94}C_{02}K_{7}$, गावस्तिला मे° $C_{45}K_{82}$, गावन्तिला मे° K_{10}, गावस्तिलं मे° E **26c** दद्यात्पा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; दद्या पा° K_{10} • पात्राद्यमन्यच्च वा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; पत्राद्यमन्यच्च वा C_{45}, पात्रेषु लब्धेषु वै E **26d** श्रद्धादान°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; दत्त्वादान° E **27a** यशः] $C_{45}K_{7}E$; यश $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ • सुखकराः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}^{ac}E$; सुखकर K_{7}^{pc} • ख्यातिमतुल्यां] em.; ख्यातिश्च तुल्यं $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ • लभेत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; भवेत् $K_{7}E$ **27b** निगर्हणं] $C_{94}^{pc}C_{02}K_{82}E$; निर्हणं C_{94}^{ac}, निवर्हणं $C_{45}K_{7}$, निगर्हन K_{10} • °गणे आनन्ददं सौख्यदम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; °गणै आनन्ददं सौख्यदम् C_{02}, °गणैश्चानन्दसौख्यप्रदम् E

दानादूर्जयता प्रसादमतुलं सौभाग्य दानाल्लभेत्
दानादेव अनन्तभोग नियतं स्वर्गं च तस्माद्भवेत् ॥७:२७॥
दानादेव च शक्रलोकसकलं दानाज्जनानन्दनम्
दानादेव महीं समस्त बुभुजे सम्राड्महीमण्डले ।
दानादेव सुरूपयोनिसुभगश्चन्द्राननो वीक्ष्यते
दानादेव अनेकसम्भवसुखं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥७:२८॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानप्रशंसाध्यायः सप्तमः॥

✣

27c दानादूर्जयता] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}$; दानादूर्जयतां K_{82}, दानाद्दु° E • प्रसाद°] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}E$; प्रासाद° K_{82} • सौभाग्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; सौगाग्य C_{45}, सौभाग्यं E (unmetr.) • दानाल्लभेत्] $C_{45}E$; दानं लभेत् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ **27d** दानादेव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; दानादोव C_{02} • °नियतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °नियत C_{02} **28a** शक्रलोकसकलं] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}$; शत्रुलोकसकलं K_{82}, शक्रलोकमतुलं E • दानाज्ज°] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; दाना ज° C_{94}, दानार्ज° C_{45} **28b** दानादेव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; दानेदेव C_{45} • महीं समस्त] conj.; महीसमासु $C_{45}C_{02}$, महीं समांसु $C_{94}K_{82}K_{7}$, मही समस्त K_{10}, महीयसां स E • सम्राड्म°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; संम्राड्म° C_{45} **28c** सुरूप°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; स्वरूप° K_{10} • °योनिसु°] $K_{10}E$; °योनिस्सु° C_{94} °योनिः सु° $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}$ • °भगश्च°] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{7}$; °भग च° $C_{45}K_{82}E$ • °न्द्राननो] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °न्द्रानने $C_{02}K_{10}$, °न्द्राननौ K_{7} • वीक्ष्यते] $C_{45}C_{02}$; वीक्षते $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$, विक्षते E **28d** निःसंशयम्] $C_{94}C_{45}K_{7}$; निसंशयः C_{02}, निःसंशयः $K_{82}E$, निस्सयः K_{10} **Colophon**: °प्रशंसाध्यायः सप्तमः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; °प्रशंसाध्यायः समाप्तः C_{45}, °प्रशंसा सप्तमो ऽध्यायः E

[अष्टमो ऽध्यायः]

[नियमेषु स्वाध्यायः (५)]

पञ्चस्वाध्यायनं कार्यमिहामुत्र सुखार्थिना ।
शैवं सांख्यं पुराणं च स्मार्तं भारतसंहिताम् ॥८:१॥
शैवतत्त्वं विचिन्तेत शैवपाशुपतद्वये ।
अत्र विस्तरतः प्रोक्तं तत्त्वसारसमुच्चयम् ॥८:२॥
संख्यातत्त्वं तु सांख्येषु बोद्धव्यं तत्त्वचिन्तकैः ।
पञ्चतत्त्वविभागेन कीर्तितानि महर्षिभिः ॥८:३॥
पुराणेषु महीकोषो विस्तरेण प्रकीर्तितः ।
अधोर्ध्वमध्यतिर्यं च यत्नतः सम्प्रवेशयेत् ॥८:४॥
स्मार्तं वर्णाश्रमाचारं धर्मन्यायप्रवर्तनम् ।
शिष्टाचारो ऽविकल्पेन ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः ॥८:५॥
इतिहासमधीयानः सर्वज्ञः स नरो भवेत् ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु संशयस्तेन छिद्यते ॥८:६॥

[नियमेष्वुपस्थनिग्रहः (६)]

शृणुष्वावहितो विप्र पञ्चोपस्थविनिग्रहम् ।

✣

1a °स्वाध्यायनं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$; °स्वाध्ययनं K_7 **1b** °मुत्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; °मूत्र E • °र्थिना] $C^{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$; °र्थिनां K_{10} **1c** शैवं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; ⸢शै⸣लं C_{02} • सांख्यं] $C_{94}C_{45}K_7P_{57}E$; शांख्य C_{02}, साख्यं $K_{82}K_{10}$ **1d** स्मार्तं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}E$; स्मार्त $C_{02}K_{10}$ • भारतसंहिताम्] $C^{\Sigma}K_{10}P_{57}E$; भारतसंहिताः K_{82}, भारत्तसंहितां K_7 **2a** शैव°] conj.; शैवे $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, शैवै $C_{45}P_{57}$, शैवं E • °तत्त्वं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °तत्त्व P_{57} **2b** शैव°] P_{57}; शैवः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, शैवाः $C_{02}E$, शैवा K_{82} • °द्वये] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; °ये C_{45} **2d** °सारसमुच्चयम्] $C^{\Sigma}K_7P_{57}E$; °सारं समुच्चयम् K_{82}, °सारं समुद्वयं K_{10} **3a** संख्यातत्त्वं तु] $K_{82}K_7P_{57}$; सं⸢ख्या⸣××× C_{94}, संख्यातत्त्वं C_{45}, शाङ्ख्यातत्वं तु C_{02}, सख्यतत्वन्तु K_{10}, संख्यातत्त्व तु E • सांख्येषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$; सख्येषु K_{10} **3c** °तत्त्व°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7P_{57}E$; °तत्वा° C_{45}, omitted in K_{10} **4c** अधोर्ध्व°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$; अधोर्ध्वं K_{10} • °मध्य°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; °मध° C_{02} **4d** यत्नतः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$; यत्नत K_{10} • सम्प्रवेशयेत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; सम्प्रबोधयेत् E **5a** स्मार्तं वर्णा°] C_{94}; तस्मार्त्तम्वर्ण्णा° C_{45}, स्मार्तवर्णा° $C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, स्मार्त्तं वर्ण्ण° P_{57} **5b** धर्म°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; धर्मं C_{02} • °वर्तनम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °व×नं P_{57}, °वर्तन E **5c** °चारो] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; °चार° $C_{02}E$, °चारा K_{82}, °चा⸢रो⸣° P_{57} **5d** ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; ग्राह्यस्त×××ङ्कितः C_{94} **6b** °ज्ञः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; °ज्ञ C_{02} **7b** °ग्रहम्] $C^{\Sigma}K_{10}K_7P_{57}E$; °ग्र⸢हः⸣ K_{82}

स्त्रियो वा गर्हितोत्सर्गः स्वयंमुक्तिश्च कीर्त्यते ।
स्वप्नोपघातं विप्रेन्द्र दिवास्वप्नं च पञ्चमः ॥८:७॥

[स्त्रियः]

अगम्या स्त्री दिवा पर्वे धर्मपत्न्यपि वा भवेत् ।
विरुद्धस्त्रीं न सेवेत वर्णभ्रष्टाधिकासु च ॥८:८॥

[गर्हितोत्सर्गः]

अजमेषगवादीनां वडवामहिषीषु च ।
गर्हितोत्सर्गमित्येतद्यत्नेन परिवर्जयेत् ॥८:९॥

[स्वयंमुक्तिः]

अयोन्यकषणा वापि अपानकषणापि वा ।
स्वयंमुक्तिरियं ज्ञेया तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥८:१०॥

[स्वप्नघातम्]

स्वप्नघातं द्विजश्रेष्ठ अनिष्टं पण्डितैः सदा ।
स्वप्ने स्त्रीषु रमन्ते च रेतः प्रक्षरते ततः ॥८:११॥

[दिवास्वप्नम्]

दिवाशयं न कर्तव्यं नित्यं धर्मपरेण तु ।

8ab cf. Manu 11.175 (Olivelle's edition): मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयाने ऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ and Manu 3.45 (Olivelle's edition): ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा । पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥

✣

7c गर्हितोत्सर्गः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7P_{57}$; गर्हितस्सर्ग्गः C_{02}, गर्हितो विप्र K_{82}, गर्हितो स्वर्गः E **7d** स्वयं°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; स्वय° C_{45} • कीर्त्यते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; कीत्स्र्यते C_{02} **7e** °घातं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; °घात $C_{02}E$ **8a** स्त्री दिवा पर्वे] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; × दिवा पर्व्वे C_{94}, ××× पर्वे P_{57}, स्त्री दिवापूर्वे E **8b** °पत्न्यपि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; °पत्नी पि C_{02} **8c** विरुद्धस्त्रीं न] corr.; विरुद्धस्त्री न $C^{\Sigma}K_{10}K_7$, विरुद्धस्त्री निसेवेत $K_{82}P_{57}$, द्विरुद्धास्त्रीन्न E **8d** °धिकासु च] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$; °धिकासु त C_{02}, °दिकाषु च K_{10}, °विकाषु च K_7, °पिकासु च E **9a** °मेष°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; °मेय° C_{45} **10a** अयोन्य°] conj.; अन्योन्य° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ • °कषणा] $C_{94}K_{82}$; °कर्षणा $C_{45}C_{02}K_{10}K_7P_{57}E$ **10b** °कषणापि] $C^{\Sigma}K_{82}$; °कर्षणापि $K_{10}K_7P_{57}E$ **10c** स्वयंमुक्ति°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; स्वयमुक्ति° C_{45} • ज्ञेया] $C^{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$; ज्ञेयां K_{10} **10d** तस्मात्तां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$; तस्मात्तं C_{02}, तस्मात्ता K_{10}, तस्मात्स्त्री E **11a** स्वप्नघा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}{}^{pc}E$; स्वप्नजा° $P_{57}{}^{ac}$ **11b** पण्डितैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}P_{57}E$; पण्डितै C_{02}, पण्डितेः K_7 **11d** प्रक्षरते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; प्रस्खलतस् E • ततः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; तत C_{02} **12a** दिवाशयं न] $C^{\Sigma}P_{57}E$; दिवसयानं K_{10}, दिवाशयेन्न K_{82}, दिवाशायं K_7 **12b** नित्यं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$; नित्य K_{10} • °परेण तु] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; °परेन तु C_{94}, °परेण च C_{02}

स्वर्गमार्गार्गला ह्येताः स्त्रियो नाम प्रकीर्तिताः ॥८:१२॥

[नियमेषु व्रतपञ्चकम् (७)]

मार्जारकबकश्वानगोमहीव्रतपञ्चकम् ।

[मार्जारकव्रतम्]

स्वविष्ठमूत्रं भूमीषु छादयेद्द्विजसत्तम ।
सूर्यसोमानुमोदन्ति मार्जारव्रतिकेषु च ॥८:१३॥

[बकव्रतम्]

बकवच्चेन्द्रियग्रामं सुनियम्य तपोधन ।
साधयेच्च मनस्तुष्टिं मोक्षसाधनतत्परः ॥८:१४॥

[श्वानव्रतम्]

मूत्रविष्ठे न भूमीषु कुरुते श्वानदः सदा ।
तुष्यते भगवान्शर्वः श्वानव्रतचरो यदि ॥८:१५॥

[गोव्रतम्]

मूत्रवर्चो न रुध्येत सदा गोव्रतिको नरः ।
भीमस्तुष्टिकरश्चैव पुराणेषु निगद्यते ॥८:१६॥

[महीव्रतम्]

कुद्दालैर्दारयन्तो ऽपि कीलकोटिशतैश्चितः ।
क्षमते पृथिवी देवी एवमेव महीव्रतः ॥८:१७॥
व्रतपञ्चकमित्येतद्यश्चरेत जितेन्द्रियः ।

12cd cf. PadmaP 1.13.395cd: परित्यजध्वं दाराणि स्वर्गमार्गार्गलानि च

✣

12c ह्येताः] K_7; ह्येता $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$ **12d** स्त्रियो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; स्त्रीयो E • °कीर्तिताः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$; °कीर्तिता K_7 **13ab** मार्जारकबकश्वानगोमहीव्रत°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}$; मार्जारबकबश्वानगोमहीव्रत° K_{10}, मार्जारकश्च श्वानाश्च गोमहीवक E **13c** °विष्ठ°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; °विष्टा° E • °मूत्रं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7P_{57}E$; °मूत्र° $C_{45}K_{10}$ **13e** °मोदन्ति] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; °षादन्ति E **14a** तपोधन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}$; तपोधनः K_7, तपोधनम् E **14c** साधयेच्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; साधये च C_{45} • मनस्तुष्टिं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; मनस्तुष्टि° $C_{45}C_{02}$ **14d** °साधन°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$; °सान° K_7 **15a** मूत्रविष्ठे न] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; मूत्रविष्टे च E **15b** श्वानदः] K_{82}; धुनदं $C^{\Sigma}K_{10}K_7P_{57}$, छादनं E **15c** शर्वः] $C_{94}K_{82}K_7P_{57}E$; सर्वः $C_{45}K_{10}$, सव्वः C_{02} **16a** °वर्चो] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7P_{57}$; °वच्चो $C_{45}K_{82}$, °वर्चा E **16b** गोव्रतिको] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; ××तिको C_{94} **16c** भीमस्तुष्टिकरश्चैव] $C_{02}K_{10}E$, भीमतुष्टिकरश्चैव $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$ **17a** कुद्दालैर्दारयन्तो] $K_{82}P_{57}E$; कुद्दालैर्दारयन्नो C_{94}, कुद्दारै दारयन्तो C_{45}, कुदारै दारयन्ता C_{02}, कुद्दालै द्दारयामास K_{10}, कुद्दालै दारयन्तो K_7 **17b** कीलकोटिशतैश्चितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; कीटकोटीशतैरपि $C_{02}E$ **17d** °व्रतः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$; °व्रत K_7 **18b** जितेन्द्रियः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$; द्विजेन्द्रियः K_{10}

स चोत्तममिदं लोकं प्राप्नोति न च संशयः ॥८:१८॥

[नियमेष्वुपवासः (८)]

शेषान्नमन्तरान्नं च नक्तायाचितमेव च ।
उपवासं च पञ्चैतत्कथयिष्यामि तच्छृणु ॥८:१९॥

[शेषान्नम्]

वैश्वदेवातिथिशेषं पितृशेषं च यद्भवेत् ।
भृत्यपुत्रकलत्रेभ्यः शेषाशी विघसाशनः ॥८:२०॥

[अन्तरान्नम्]

अन्तरा प्रातराशी च सायमाशी तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥८:२१॥

[नक्तान्नम्]

न दिवा भोजनं कार्यं रात्रौ नैव च भोजयेत् ।
नक्तवेले च भोक्तव्यं नक्तधर्मं समीहता ॥८:२२॥

[अयाचितान्नम्]

अनारम्भ्य य आहारं कुर्यान्नित्यमयाचितम् ।
परैर्दत्तं तु यो भुङ्क्ते तमयाचितमुच्यते ॥८:२३॥

[उपवासः]

21cd ≈ MBh 12.214.9: अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च। सदोपवासी च भवेद् यो न भुङ्क्ते कथंचन॥ ≈ MBh 13.93.10: अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च। सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा पुनः॥

✣

19a शेषान्नमन्तरान्नं च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7P_{57}^{pc}$; शेषान्नमन्नरान्नं च K_{82}, शेषान्नमरान्नं च P_{57}^{ac}, शेषाणामन्तराणाञ्च $C_{02}E$ **19b** नक्तायाचित°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$; नक्त⟨या⟩चित° K_7 • च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; वा E **19cd** पञ्चैतत्क°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; पञ्चैते क° C_{02} **20a** °शेषं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; °शेषां C_{45} **20d** विघसाशनः] $C_{94}K_{82}K_{10}$; विघसासनम् C_{45}, विघसाषिनः C_{02}, विघशासनः K_7, विघसाश⟨नः⟩ P_{57}^{pc}, घसाशन P_{57}^{ac}, विषसासनः E **21a** अन्तरा प्रातराशी] em.; अन्तरा प्रान्तराशी $C^{\Sigma}K_{82}K_7$, अन्तरा ⟨क्रन्त⟩राशी K_{10}, अन्तारा प्रा⟨त्त⟩राशी P_{57}, अन्तसम्प्रान्तराशी E **21b** सायमाशी] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; सायमाशीन् C_{94}, नियमाशी E **21c** °वासी भवति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; °वासी च भवति C_{02} **21d** कदाचन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; कदाचनः C_{02} **22a** भोजनं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$; नोजनं K_7 **22b** च] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7P_{57}E$; तु C_{45}, omitted in K_{82} • भोजयेत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$; कारयेत् K_{10} **22a** °वेले च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}P_{57}$; °वेला च C_{45}, °वेलो च K_7, °वेले व E **22b** °धर्मं समीहता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$; °धर्मसमीहता $C_{02}K_{10}$, °धर्म्मः समीहितः E **23a** अनारम्भ्य य] conj.; अनारम्भस्य $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ **23b** कुर्यान्नि°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$; कुर्या नि° K_7 **23c** परैर्दत्तं तु] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$; परै दत्तञ्च C_{02}, परै दत्तन्तु K_{10}, परैर्दन्तन्तु K_7E **23d** तमयाचि°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; नमयाचि° P_{57}^{ac}, ⟨तम⟩याचि° P_{57}^{pc}

भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं च पञ्चमम् ।
न काङ्क्षेन्नोपयुञ्जीत उपवासः स उच्यते ॥८:२४॥

[नियमेषु मौनव्रतम् (९)]

मिथ्यापिशुनपारुष्यतीक्ष्णवागप्रलापनम् ।
मौनपञ्चकमित्येतद्धारयेन्नियतव्रतः ॥८:२५॥

[मिथ्यावचनम्]

असम्भूतमदृष्टं च धर्माच्चापि बहिष्कृतम् ।
अनर्थाप्रियवाक्यं यत्तन्मिथ्यावचनं स्मृतम् ॥८:२६॥

[पिशुनः]

परश्रीं नाभिनन्दन्ति परस्यैश्वर्यमेव च ।
अनिष्टदर्शनाकाङ्क्षी पिशुनः समुदाहृतः ॥८:२७॥

[पारुष्यम्]

मृता माता पिता चैव हानिस्थानं कथं भवेत् ।
भुङ्क्ष्व काममम्मृष्टानां पारुष्यं समुदाहृतम् ॥८:२८॥

[तीक्ष्णवाक्]

हृदि न स्फुटसे मूढ शिरो वा न विदार्यसे ।
एवमादीन्यनेकानि तीक्ष्णवादी स उच्यते ॥८:२९॥

✣

24a भक्ष्यं] $C^{\Sigma}K_{10}K_7P_{57}E$; भक्ष्य K_{82} **24c** काङ्क्षेन्नो°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; काङ्क्षे नो° C_{02} • °युञ्जीत] $C_{02}K_{82}K_{10}$; °××त C_{94}, °यञ्जीत C_{45}, °भुञ्जीत $P_{57}E$, °भुजीत K_7 **24d** °वासः स] $C^{\Sigma}K_{82}P_{57}E$; °वास स K_{10}, °वासस्य K_7 **25a** °पारुष्य°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; °संभिन्ना C_{02}, °याभिन्ना E **25b** °तीक्ष्णवाग°] conj.; °स्पृष्टवाग° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, पृष्टवाक° C_{02}, पृष्तेवाक° E **25c** मौनपञ्चक°] $C_{94}C_{45}K_{10}$; मौनं पञ्चक° $C_{02}K_{82}K_7E$, मौनम्पञ्च° P_{57} • °त्येत°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}{}^{pc}E$; °त्ये° $P_{57}{}^{ac}$ **25d** °रयेन्नि°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; °रयन्नि° E **26a** °दृष्टं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; दृष्टञ्च C_{02} **26b** धर्माच्चापि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; धर्मश्चापि C_{02}, धर्मं चापि E • बहिष्कृतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$; बहिष्कृतः $C_{02}E$, नहिष्कृतं K_{10} **26c** अनर्था°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$; अनर्थ° $C_{02}E$ **26cd** °वाक्यं यत्तन्मि°] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$; वक्तार तं मि° C_{02}, वाक्य यत्तन्मि° K_{10}, वाक्यं यन्तन्मि° K_7E **26d** स्मृतम्] $C_{94}C_{02}EK_{82}K_{10}K_7P_{57}$; स्मृतः C_{45} **27a** परश्रीं ना°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$; परस्त्री ना° $C_{02}E$, परस्त्रीन्ना° K_{10} • °भिनन्दन्ति] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; °भिन्नन्दन्ति C_{02}, °भिनन्ति C_{45} **27b** परस्यैश्वर्य°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; परसैश्वर्य° C_{45} **27c** °दर्शना°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}E$; °दृब्भना° C_{02}, °दर्शनां K_{10} **27d** पिशुनः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; पिशुन C_{02} **28a** मृता] $P_{57}{}^{pc}$; मृत° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}{}^{ac}E$ **28b** °स्थानं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; °स्थान $C_{45}C_{02}$ **28c** भुङ्क्ष्व] K_7P_{57}; भुक्त्व C_{94}, भुक्त्वा $C_{45}C_{02}$, भुंक्षा K_{82}, भुक्ष K_{10}, भुक्ता E • काममम्मृष्टानां] $C_{94}K_{82}K_7P_{57}E$; कममसुसमृष्तानां C_{02}, कममसृष्टानां C_{45}, काममुमृष्ताना K_{10} **29a** स्फुटसे] $C^{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$; स्फुटय K_{10}

[असत्प्रलापः]

द्यूतभोजनयुद्धं च मद्यस्त्रीकथमेव च ।
असत्प्रलापः पञ्चैतत्कीर्तितं मे द्विजोत्तम ॥८:३०॥
मौनमेव सदा कार्यं वाक्यसौभाग्यमिच्छता ।
अपारुष्यमसम्भिन्नं वाक्यं सत्यमुदीरयेत् ॥८:३१॥
यस्तु मौनस्य नो कर्ता दूषितः स कुलाधमः ।
जन्मे जन्मे च दुर्गन्धो मूकश्चैवोपजायते ॥८:३२॥
तस्मान्मौनव्रतं सदैव सुदृढं कुर्वीत यो निश्चितं
वाचा तस्य अलङ्घ्यता च भवति सर्वां सभां नन्दति ।
वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य सततं वायन्ति गन्धोत्कटाः
शास्त्रानेकसहस्रशो गिरि नरः प्रोच्चार्यते निर्मलम् ॥८:३३॥

[नियमेषु स्नानम् (१०)]

स्नानं पञ्चविधं चैव प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
आग्नेयं वारुणं ब्राह्मयं वायव्यं दिव्यमेव च ॥८:३४॥

[आग्नेयं स्नानम्]

आग्नेयं भस्मना स्नानं तोयाच्छतगुणं फलम् ।

✣

30a °युद्धं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$; °युद्धश् E **30b** °कथ°] $K_{10}K_{7}$; °कष° $C^{\Sigma}K_{82}P_{57}$, °कर्ष° E **30cd** पञ्चैतत्की°] $C^{\Sigma}K_{82}P_{57}E$; पञ्चैते की° K_{10}, पञ्चेतत्की° K_{7} **30d** मे] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$; ते E **31a** कार्यं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}P_{57}E$; कार्या K_{10} **31b** वाक्य°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}P_{57}E$; वाक्यं $C_{02}K_{10}$ • °सौभाग्य°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$; °सौभार्य° C_{45} **31c** °भिन्नं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$; °भिन्न C_{02}, °दिग्धं E **32b** दूषितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$; दूषित C_{02}, भूषितः E **32c** जन्मे जन्मे] $C_{45}C_{02}K_{82}E$; जन्म जन्म $C_{94}K_{10}K_{7}P_{57}$ • दुर्गन्धो] $C_{94}K_{10}K_{7}P_{57}$; दुग्गन्धो C_{45}, दुर्गन्धा C_{02}, दुगन्धो K_{82}, दृगन्धो E **33a** तस्मान्मौ°] $C_{02}K_{10}K_{7}P_{57}E$; ××त्मौ° C_{94}, तस्मात्मौ° $C_{45}K_{82}$ • सदैव] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}E$; सदेव $C_{02}K_{7}$, सुदैत्य K_{10} • कुर्वीत यो निश्चितम्] $C_{94}C_{45}K_{7}P_{57}E$; कुर्वन्ति येन्निश्चितम् $C_{02}K_{82}$, कुर्वन्ति योन्निश्चित K_{10} **33b** अलङ्घ्यता च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}P_{57}$; अलंघ्यताञ्च $C_{02}K_{7}E$ • सर्वां सभां] $C_{94}K_{82}P_{57}E$; सर्वा सभा $C_{45}K_{7}$, सर्वः सभान् C_{02}, सर्वा सुभा K_{10} **33c** वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य] $C_{94}C_{45}K_{7}P_{57}{}^{ac}$; वक्त्रं चोत्पलमस्य C_{02}, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K_{82}, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K_{10}, वक्त्राश्चोत्पलगन्धमस्य $P_{57}{}^{pc}$, वक्त्राच्चोतरगन्धमस्य E **33d** °सहस्रशो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$; °सहस्राशो C_{45} • °मलम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$; °मलः $C_{45}C_{02}E$ **34a** पञ्चविधं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$; पञ्चवि C_{45} **34b** यथातथम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$; ××तथम् C_{94} **34c** आग्नेयं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}P_{57}E$; आग्नेये K_{10} • वारुणं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$; ब्राह्मणं E • ब्राह्मयं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$; ब्रह्मयं K_{7} **35a** स्नानं] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_{7}P_{57}E$; स्नाना K_{82}^{ac} **35b** °गुणं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$; °गुण° K_{7}

भस्मपूतं पवित्रं च भस्म पापप्रणाशनम् ॥८:३५॥
तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत देहिनां तु मलापहम् ।
सर्वशान्तिकरं भस्म भस्म रक्षकमुत्तमम् ॥८:३६॥
भस्मना त्र्यायुषं कृत्वा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितम् ।
भस्मना ऋषयः सर्वे पवित्रीकृतमात्मनः ॥८:३७॥
भस्मना विबुधा मुक्ता वीरभद्रभयार्दिताः ।
भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव ब्रह्मणानुमतिः कृता ॥८:३८॥
चतुराश्रमतो ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम् ।
तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं भस्मधारणहेतुतः ॥८:३९॥

[वारुणं स्नानम्]

वारुणं सलिलं स्नानं कर्तव्यं विविधं नरैः ।
नदीतोयतडागेषु प्रस्रवेषु ह्रदेषु च ॥८:४०॥

[ब्राह्मयं स्नानम्]

ब्रह्मस्नानं च विप्रेन्द्र आपोहिष्ठं विदुर्बुधाः ।
त्रिसंध्यमेव कर्तव्यं ब्रह्मस्नानं तदुच्यते ॥८:४१॥

[वायव्यं स्नानम्]

गोषु संचारमार्गेषु यत्र गोधूलिसम्भवः ।
तत्र गत्वावसीदेत स्नानमुक्तं मनीषिभिः ॥८:४२॥

✣

36a तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}P_{57}E$; ×××××××त K_{10} **37a** त्र्यायुषं कृत्वा] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; त्र्यायु××× C_{94}, त्र्यायुष्यं कृत्वा P_{57} **37b** °व्रते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$; °व्रत° E **37c** ऋषयः सर्वे] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$; ऋषिभिर्सर्वैः E **38a** मुक्ता] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$; मुक्ताः E **38b** °र्दिताः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$; °र्त्तिताः C_{45} **38c** भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव] corr. Törzsök; भस्मानुसंसं दृष्ट्यैव C_{94}, भस्मानुशंसां दृष्ट्वव C_{45}, भस्मानुसंसदृष्टैव $C_{02}K_{10}$, भस्मानुसंसन्दृष्ट्वैव K_{82}, भस्मानुशंसंदृष्ट्यैवं K_{7}, भस्मानुशंसं दृष्टैव P_{57}, भस्मना शं प्रदृश्यैवं E **38d** ब्रह्मणानुमतिः] em.; ब्रह्मणानुमता $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$, ब्राह्मणानुमतो E • कृता] em.; कृतः $C_{94}C_{45}K_{10}K_{7}P_{57}E$, कृतिः C_{02}, कृताः K_{82} **39a** चतुराश्रमतो] $C_{45}C_{02}K_{10}P_{57}E$; चातुराश्रमतो $C_{94}K_{7}$, चतुराश्रतो K_{82}^{ac}, चातुराश्रमतो K_{82}^{pc} **39ab** ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}P_{57}E$; ⟨धिक्यव्रतपाशुपत⟩××× K_{10} (top of akṣaras lost) **39c** तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}P_{57}E$; omitted in K_{10} **39d** °हेतुतः] em. Törzsök; °हेतवः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}P_{57}E$, °हेतुना C_{02}, °हेतुनुतः K_{10} **40a** वारुणं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}P_{57}E$; वा×× C_{94}, वारुणा K_{7}^{ac}, वारुण K_{7}^{pc} • सलिलं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}$; सलिल° $K_{7}E$ **40b** विविधं नरैः] $C^{\Sigma}K_{82}$; विधिवन्नरैः $K_{7}P_{57}E$, विविन्नरैः K_{10} **40c** °तडागेषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}P_{57}E$; °तडागेवा K_{10} **40d** प्रस्रवेषु] $C^{\Sigma}K_{82}P_{57}E$; प्रयेवेषु K_{10}, प्रभवेषु K_{7} **41a** विप्रेन्द्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; विपेन्द्र $K_{7}P_{57}$ **41b** विदुर्बु°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$; विर्दुर्बु° K_{7} **42d** °क्तं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}P_{57}E$; °क्त K_{10}

[दिव्यं स्नानम्]

वर्षतोयाम्बुधाराभिः प्लावयित्वा स्वकां तनुम् ।
स्नानं दिव्यं वदत्येव जगदादिमहेश्वरः ॥८:४३॥
इति नियमविभागः पञ्चभेदेन विप्र
निगदित तव पृष्टः सर्वलोकानुकम्प्य ।
सकलमलपहारी धर्मपञ्चाशदेतन्
न भवति पुनजन्म कल्पकोट्यायुते ऽपि ॥८:४४॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः॥

✣

43b तनुम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$; तनं K_7 **43c** दिव्यं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$; दिव्य K_{10} **43d** जगदादि°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$; गजदादि° C_{45} **44a** °भागः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$; °भागं K_7 **44b** निगदित तव] E; निगदितस्तव $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ (unmetr.) • °कम्प्य] C_{94}; °कम्प $C_{45}C_{02}K_{82}K_7P_{57}$, °कम्पः K_{10}, °कम्प्यः E **44c** °पहारी] $C_{45}C_{02}K_{10}$; °पहारि $C_{94}K_7$(unmetr.), °प्रहारि $K_{82}P_{57}$, °पहारे E • °पञ्चाशदेतन्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_7P_{57}$; °पञ्चाशमेतन् $C_{02}E$, °पञ्चादेतन् K_{10}^{ac} **44d** पुनजन्म] $C_{02}K_{10}$; पुनर्जन्म $C_{94}K_{82}K_7P_{57}E$, पुन⟨र्जर्म⟩ C_{45} **Colophon**: इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः] P_{57}; इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्याय अष्टमः $C_{94}K_{82}$, omitted inC_{45}, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः $C_{02}K_{10}$, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाऽष्टमः K_7, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नाम अष्टमो ऽध्यायः E

[नवमो ऽध्यायः]

[त्रैगुण्यम्]

त्रिकालगुणभेदेन भिन्नं सर्वचराचरम् ।
तस्मात्त्रिगुणबन्धेन वेष्टितं निखिलं जगत् ॥९:१॥
विगतराग उवाच ।
त्रैकाल्यमिति किं ज्ञेयं त्रैधातुकशरीरिणः ।
किंचिद्विस्तरमेवेह कथयस्व तपोधन ॥९:२॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
त्रैकाल्यं त्रिगुणं ज्ञेयं व्यापी प्रकृतिसम्भवः ।
अन्योन्यमुपजीवन्ति अन्योन्यमनुवर्तिनः ॥९:३॥
सत्त्वं रजस्तमश्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
तमः सत्त्वं रजश्चैव अन्योन्यमिथुनाः स्मृताः ॥९:४॥
सात्त्विको भगवान्विष्णू राजसः कमलोद्भवः ।
तामसो भगवानीशः सकलंविकलेश्वरः ॥९:५॥

3cd ≈ BrahmāṇḍaP 1.4.9–10: एत एव त्रयो लोका एत एव त्रयो गुणाः । एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रजो ऽग्नयः ॥ परस्परान्वया ह्येते परस्परमनुव्रताः । परस्परेण वर्तन्ते प्रेरयन्ति परस्परम् ॥ ≈ VāyuP 1.5.16–17ab ≈ LiṅP 1.70.78–79 **4d** ≈ BrahmāṇḍaP 1.4.11ab: अन्योन्यं मिथुनं ह्येते अन्योन्यमुपजीविनः ≈ VāyuP 1.5.17cd ≈ LiṅP 1.70.80ab

✣

1a त्रिकाल°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; त्रिष्काल° C_{02} • °भेदेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}^{pc}K_7E$; °भेन K_{10}^{ac} **1b** भिन्नं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; भिन्न K_{10} **1c** तस्मात्त्रि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; तस्मा त्रि° $C_{02}K_7$ **2a** °काल्यम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °कालम् $C_{94}K_7$ **2ab** किं ज्ञेयं त्रै°] $C_{94}K_7$; विज्ञेयं त्रै° $C_{45}K_{82}K_{10}E$, कि ज्ञेयम्त्रै° C_{02} **2b** °धातुक°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °धायुक्त° E **2c** किंचि°] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; सात्त्विको भगव् विष्णु राजसः कमलोद्भवः । तामसो भगवानीशः सकलं विक किञ्चि° C_{45}^{ac} (eyeskip to □.□) • °वेह] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °तद्धि E **2d** कथयस्व] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; क××× C_{94} **3a** °काल्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °काल्य C_{02} • °गुणं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °गुण C_{02} **4a** सत्त्वं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; सत्व K_{10} • रजस्त°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; रजत° E **4b** रजः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; रज° $C_{02}K_{10}E$ • सत्त्वं तमस्तथा] $C_{94}K_{82}K_7$; सत्त्वं तमन्तथा C_{45}, सत्वस्तमस्तथा $C_{02}K_{10}$, सत्त्वतमस्तथा E **4c** तमः सत्त्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; तमसत्व° C_{02}, तमः सत्व° $K_{10}E$ • रजश्चैव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; रजःश्चैव C_{45} **4d** स्मृताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; omitted in C_{02} **5a** °ष्णू] corr.; °ष्णु $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **5b** राजसः कमलोद्भवः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ⟨राज⟩×××××× C_{94} **5cd** तामसो भगवानीशः सकलं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ×××××××⟨सकलम⟩ C_{94}

सत्त्वं कुन्देन्दुवर्णाभं पद्मरागनिभं रजः ।
तमश्चाञ्जनशैलाभं कीर्तितानि मनीषिभिः ॥९:६॥
सत्त्वं जलं रजो ऽङ्गारं तमो धूमसमाकुलम् ।
एतद्गुणमयैर्बद्धाः पच्यन्ते सर्वदेहिनः ॥९:७॥
विगतराग उवाच ।
केन केन प्रकारेण गुणपाशेन बध्यते ।
चिह्नमेषां पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥९:८॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
अनेकाकारभावेन बध्यन्ते गुणबन्धनैः ।
मोहिता नाभिजानन्ति जानन्ति शिवयोगिनः ॥९:९॥
ऊर्ध्वंगो नित्यसत्त्वस्थो मध्यगो रजसावृतः ।
अधोगतिस्तमोऽवस्था भवन्ति पुरुषाधमाः ॥९:१०॥
स्वर्गे ऽपि हि त्रयो वैते भावनीयास्तपोधन ।
मानुषेषु च तिर्येषु गुणभेदास्त्रयस्त्रयः ॥९:११॥
[सात्त्विकोत्तमाः]
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च धर्म इन्द्रः प्रजापतिः ।
सोमो ऽग्निर्वरुणः सूर्यो दश सत्त्वोत्तमाः स्मृताः ॥९:१२॥
[सात्त्विकमध्यमाः]
रुद्रादित्या वसुसाध्या विश्वेशमरुतो ध्रुवः ।

✣

6a सत्त्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; सत्व $C_{02}K_7$ • °वर्णाभं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °वण्णाभ C_{02}, °वण्णाभं K_{82} **6c** °भं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °भा E **7a** जलं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; रजं C_{02}, ज्वाल K_{10} • रजो ऽङ्गारं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; र৲ङ्गो৲ङ्गारन् C_{02}, रजोङ्गरन् E **7d** °देहिनः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °देहिना C_{45} **8b** गुण°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; omitted in C_{94} **8c** °षां पृथक्त्वेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °षा पृथकेन K_7 **9c** °भिजानन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °भिजानान्ति C_{02} **9d** जानन्ति] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; omitted in C_{45}^{ac} **10a** ऊर्ध्वंगो नित्य] conj.; ऊर्ध्वाङ्गो नित्य° $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}E$, उर्ध्वाङ्गो नित्य° K_7, ऊर्ध्वाङ्गा नत्य° K_{82}^{ac}, ऊर्ध्वगो सित्य° K_{10}^{ac}, ऊर्ध्वगो सत्य° K_{10}^{pc} • °सत्त्व°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; °सत्य° $C_{02}E$, °नित्य° K_{10} **10b** मध्यगो] $C^{\Sigma}K_{10}K_{82}K_7$; मध्यमो E • °वृतः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °वृतम् E **10c** °गतिस्तमो°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; °गतितमो° $C_{45}C_{02}$ **11c** मानुषेषु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; मनुष्येषु C_{45}, मानुष्येषु K_7 • तिर्येषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; तीर्येषु E **11d** °स्त्रयः] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °स्त्रः C_{45}^{ac} **12b** धर्म इन्द्रः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; इर्म इन्द्र C_{45}, धर्मरिन्द्र° E **12c** ग्निर्वरुणः] $C_{94}K_{82}K_7$; ग्नि वरुण $C_{45}C_{02}K_{10}E$ **12d** दश] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; दशः E • सत्त्वोत्तमाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; सत्वत्तमाः C_{45}, सत्तोतमाः K_7 **13ab** °दित्या वसुसाध्या] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °दित्या वसुसा× C_{94}, °दित्य वसुसाध्या C_{02}, °दित्य वसुसाध्याः वि° E **13b** विश्वेश°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ×श्वेश C_{94}, विश्वेशि° C_{02}

ऋषयः पितरश्चैव दशैते सत्त्वमध्यमाः ॥९:१३॥

[सात्त्विकाधमाः]

तारा ग्रहाः सुरा यक्षा गन्धर्वाः किंनरोरगाः ।
रक्षोभूतपिशाचाश्च दशैते सात्त्विकाधमाः ॥९:१४॥

[राजसोत्तमाः]

ऋत्विक्पुरोहिताचार्ययज्वानो ऽतिथिविज्ञनी ।
राजमन्त्री व्रती वेदी दशैते राजसोत्तमाः ॥९:१५॥

[जातयो राजसाधमाः]

सूतो ऽम्बष्टवणिक्चोग्रः शिल्पिकारुकमागधाः ।
वेणवैदेहकामात्या दशैते रजमध्यमाः ॥९:१६॥
चर्मकृत्कुम्भकृत्कोली लोहकृत्त्रपुनीलिकाः ।
नटमुष्टिकचण्डाला दशैते रजसाधमाः ॥९:१७॥

[तामसोत्तमाः]

गोगजगवया अश्वमृगचामरकिंनराः ।
सिंहव्याघ्रवराहाश्च दशैते तामसोत्तमाः ॥९:१८॥

[तामसमध्यमाः]

अजमेषमहिष्याश्च मूषिकानकुलादयः ।
उष्ट्ररङ्कुशशगण्डा दशैते तममध्यमाः ॥९:१९॥

✣

13d दशैते] $C_{94}C^{pc}_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; दशैतेते C^{ac}_{45} **14a** ग्रहाः सुरा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ग्रहास्वराः C_{02}, ग्रहाऽसुरा E **14b** गन्धर्वाः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; गन्धर्वा $C_{45}K_{82}$, गन्धर्व्वाः गन्धर्व्वा C_{02} **14c** °पिशाचाश्च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °पिशाश्चाश्च K_7 **14d** दशैते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; दशेते C_{45} • सात्त्विका°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; सत्वका° C_{45} **15b** °विज्ञनी] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °विज्ञकौ E **15c** °मन्त्री व्रती] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °मन्त्रि व्रतो E **15d** राजसो°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; रामसो C_{45} **16a** सूतो ऽम्बष्ट°] E; सूतो ×ष्ट° C_{94}, सूत৲म्बष्ट৲° C_{45}, सूतोन्वष्ठ° C_{02}, सूतोत्वष्टा° K_{82}, सूतोत्वष्ट° $K_{10}K_7$ • °वणिक्चो°] corr.; °वणिश्चो° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, °वणिश्चो° E **16b** शिल्पि°] K_{10}; शिल्प° $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$ • मागधाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; मागधा C_{02} **16c** वेणवैदेहकामात्या] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; वैणवेदेहकामात्या C_{45}, वेनवैदेहकामात्या K_7, वेणवैदेचकौ मात्या E **17a** °कृत्कोली] $C^{\Sigma}K_{10}K_7$; °ककोली K_{82}, °कृत्काली E **17b** °नीलिकाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °तीलिका E **17c** °मुष्टिक°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °मौष्टिक° C_{02} • °चण्डाला] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °चाण्डालः E **17d** दशैते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; दशेते C_{45} **18a** °गवया] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; °गवय K_{10}, °गवयो E **18b** °चामर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; °वानर° $C_{02}E$, °৲वा৲नर° K_{10} **18c** °वराहा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; °वराह° $K_{10}E$ **18d** तामसोत्तमाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; तामशोत्तमः C_{45}, तमसोत्तमाः E **19a** °महिष्याश्च] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; °महिंष्या च K_{10} **19c** उष्ट्र°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; उष्ट° C_{02}, दंष्ट्रि° E • °शशगण्डा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °शगण्डाश्च E **19d** तममध्यमाः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; तमध्यमाः C_{94}

[तामसाधमाः]

ऋक्षगोधामृगशृङ्गिबकवानरगर्दभाः ।
सूकरश्वानगोमायुर्दशैते तामसाधमाः ॥९:२०॥

[तमसात्त्विकाः]

क्रौञ्चहंसशुकश्येनभासबारुण्डसारसाः ।
चक्राह्वशुकमायूरा दशैते तमसात्त्विकाः ॥९:२१॥

[तमराजसाः]

बलाकाः कुक्कुटाः काकाश्चिल्ललावकतित्तिराः ।
गृध्रकङ्कबकश्येन दशैते तमराजसाः ॥९:२२॥
कोकिलोलूककिञ्जल्ककपोताः पञ्च एव च ।
शारिकाश्च कुलिङ्गाश्च दशैते तमसाधमाः ॥९:२३॥
मकरगोहनक्राश्च ऋक्षाश्च तमसात्त्विकाः ।
कच्छप † शुशु † कुम्भीरमण्डूकास्तमराजसाः ।
शङ्खशुक्तिकशम्बूक † कबन्ध्या † स्तमतामसाः ॥९:२४॥
चन्दनागरुपद्मं च प्लक्षोदुम्बरपिप्पलाः ।

✣

20b °गर्दभाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °गर्दभः E **20c** सूकर°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; सुखर° C_{45} **20cd** °गोमायुर्द°] $C^{\Sigma}K_{7}E$; °गोमायु द° $K_{82}K_{10}$ **20d** °शैते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; °शेते C_{45} **21a** क्रौञ्च°] E; क्रोञ्च° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ **21b** °सारसाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °सारसा K_{7} **21c** °ह्वशुकमायूरा] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; °ऽङ्गऽ×××यूरा C_{94}, °ङ्गशुकमायूरा E **21d** दशैते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; दशेते C_{45} • तमसात्त्विकाः] $C_{02}K_{7}E$; तमस्सात्त्विकाः $C_{94}K_{10}$ (unmetr.), तमःसात्विकाः K_{82} (unmetr.), नमः सात्विकाः C_{45} (unmetr.) **22a** बलाकाः] corr.; वलाका $C_{94}K_{82}K_{7}$, वलाक° $C_{45}C_{02}K_{10}E$ **22ab** कुक्कुटाः काकाश्चि°] corr.; कुक्कुटकाकाश्चि° $C_{94}C_{45}$ (unmetr.), कुर्कुटा काकाश्चि° $C_{02}K_{7}$, कुर्कुटकाकाश्चि $K_{82}K_{10}$, कुक्कुटो काका चि° E **22b** °तित्तिराः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; °तित्तराः K_{7}, °तित्तिरिः E **22c** गृध्र°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; गृध° K_{7} **23a** कोकिलो°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; कौकिलो° C_{45} • °किञ्जल्क°] $C_{45}K_{10}K_{7}E$; °किञ्जल्य° $C_{94}C_{02}K_{82}$ **23b** च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; चः K_{7} **23c** शारिकाश्च] corr.; शारिका च $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, शालिका च E • कुलिङ्गाश्च] corr.; कुलिङ्गा च $C_{94}K_{10}E$, कुलिङ्का च $C_{45}C_{02}K_{7}$, कुलिकां च K_{82} **24a** °गोहनक्राश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$; °गोहनक्रा च C_{02}, °ग्रोहनक्राश्च K_{10} **24b** ऋक्षाश्च] conj.; ऋषा च $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ • तमसात्त्विकाः] E; तमऽस्साऽ×× C_{94}, तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ (unmetr.), तसमात्विकाः K_{7} **24c** °कुम्भीर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; °कम्भीरा $C_{02}E$ **24d** °मण्डूका°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; °मण्डूक° K_{10}, °मण्डुका° E **24e** °शम्बूक°] corr.; °शम्बूका $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, °ऽसऽम्बूकाः K_{7} **24f** °कबन्ध्या°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}^{pc}K_{7}E$; °कबन° K_{10}^{ac} • °मतामसाः] $C_{45}E$; °मस्तामसाः $C_{94}C_{02}K_{7}$ (unmetr.), °मःतामसाः $K_{82}K_{10}$ (unmetr.) **25a** °गरु°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °गुरु° E

वटदारुशमीबिल्वा दशैते तमसात्त्विकाः ॥९:२५॥
जाम्बीरलकुचाम्रातदाडिमाकोलवेतसाः ।
निम्बनीपो ध्रवावश्च दशैते तमराजसाः ॥९:२६॥
वृक्षवल्लीलतावेणुत्वक्सारतृणभूरुहाः ।
मीरजाश्च शिलाशस्या दशैते तमसात्त्विकाः ॥९:२७॥
भ्रमरादिपतङ्गाश्च क्रिमिकीटजलौकसः ।
यूकोद्दंशमशानां च विष्टजास्तमसात्त्विकाः ॥९:२८॥
दया सत्यं दमः शौचं ज्ञानं मौनं तपः क्षमा ।
शीलं च नाभिमानं च सात्त्विकाश्चोत्तमा जनाः ॥९:२९॥
कामतृष्णारतिद्यूतमानो युद्धं मदः स्पृहा ।
निर्घृणाः कलिकर्तारो राजसेषूत्तमा जनाः ॥९:३०॥
हिंसासूयाघृणामूढनिद्रातन्द्रीभयालसाः ।
क्रोधो मत्सरमायी च तामसेषूत्तमा जनाः ॥९:३१॥

✣

25c °बिल्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °बिल्व $C_{02}K_{10}K_7$ **25d** दशैते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; दशै C_{02} • तमसात्त्विकाः] E; तमस्सात्विकाः C_{94} (unmetr.), तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) **26a** जाम्बीर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; जम्बीर° C_{02} **26b** °दाडिमा°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; °द्राडिमा° C_{02}, °द्राडि⟨हा⟩° K_{82} **26c** °नीपो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °नीपौ K_7 • ध्रवावश्च] $C^{ac}_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; धवावश्च C^{pc}_{94}, धुवावश्च E **26d** दशैते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ××× C_{94} **27a** वृक्षवल्ली°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ⟨वृक्षवल्ली⟩ K_{10} **27b** °त्वक्सार°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °त्वक्सारस् $C_{02}E$, °त्वकसार° K_7 (unmetr.) **27c** मीरजाश्च] corr.; मीरजा च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, मीनजा च C_{45} **27d** तमसात्त्विकाः] K_7E; तमस्सात्विकाः C_{94}, तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}$ (unmetr.), तमःसाधिकाः K_{10} (unmetr.) **28a** पतङ्गाश्च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; पतङ्गानां E **28b** क्रिमिकीटजलौकसः] $C^{\Sigma}K_{82}$; क्रिमिकीटजलोकसः K_{10}, क्रिमिकीटजलौक⟨साः⟩ K_7, किमिकीटजलौकसां E **28c** यूकोद्दंशमशानां च] C_{94}; यूकोदंशमशानाञ्च $C_{45}K_{82}$, यूकोदंशमसकानाञ्च C_{02} (unmetr.), यूकोदंशमसानान्तु K_{10}, ⟨यूकोद्दं⟩××××× K_7, युक्तोदंशमशानाश्च E **28d** विष्टजास्तमसात्त्विकाः] corr.; विष्टजास्तमस्सात्विकाः C_{94} (unmetr.), विष्टजास्तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}$ (unmetr.), विष्टजास्तमःसाधिकाः K_{10} (unmetr.), ××⟨जा⟩तमस्साधिकाः K_7 (unmetr.), विष्टजा तमसात्त्विकाः E **29b** ज्ञानं] $C_{94}C_{02}K_{10}E$; ज्ञान $C_{45}K_7$, ज्ञा⟨नं⟩ K_{82} • मौनं] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; मौन K_{82} • क्षमा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; क्षमाः $C_{45}K_{10}$ **29c** शीलं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; नीलञ्च K_{10}, शिलं च E • नाभिमानं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; नाभिमानां E **30a** °मानो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °मनो C_{02} **30b** युद्धं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; युद्ध° E • स्पृहा] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; स्मृत K_{10} **30c** निर्घृणाः] C^{Σ}; निर्घृणा $K_{82}E$, निघृणाः $K_{10}K_7$ **30d** राजसेषूत्तमा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; राजसेसूतमा C_{02}, राजसे ह्युत्तमो E **31a** °सूया°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; °स⟨यू⟩° K_{10} • °मूढ°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; °मूढा° $C_{45}K_{10}$ **31b** °तन्द्री°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7K_{10}$; °तन्त्री° E **31c** क्रोधो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; क्रोध° E **31d** तामसेषूत्तमा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; तामसेसूतमा C_{02}, तामसे ह्युत्तमो E

लघुप्रीतिप्रकाशी च ध्यानयोगे सदोत्सुकः ।
प्रज्ञाबुद्धिविरागी च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥९:३२॥
बालको निपुणो रागी मानो दर्पश्च लोभकः ।
स्पृहा ईर्षा प्रलापी च राजसं गुणलक्षणम् ॥९:३३॥
उद्वेग आलसो मोहः क्रूरस्तस्करनिर्दयः ।
क्रोधः पिशुन निद्रा च तामसं गुणलक्षणम् ॥९:३४॥
विगतराग उवाच ।
केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम् ।
त्रैगुण्यस्य पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥९:३५॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
आयुः कीर्तिः सुखं प्रीतिर्बलारोग्यविवर्धनम् ।
हृद्यस्वादुरसं स्निग्ध आहारः सात्त्विकप्रियः ॥९:३६॥
अत्युष्णमाम्ललवणं रूक्षं तीक्ष्णं विदाहि च ।
राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः ॥९:३७॥

✣

32b °योगे] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °⟨योगे⟩ C_{94} **32c** °विरागी च] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; °विरागी K_{82}, °विराङ्क्री च K_7 **33a** बालको] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; चालको K_7 • निपुणो] E; निपुनो $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$, निपुणे K_7 **33c** ईर्षा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; ईर्ष्या $C_{45}E$ • प्रलापी] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; च लापी C_{02} **33d** राजसं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; तामसं E **34a** आलसो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; अलसो C_{45} **34b** क्रूरस्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; क्रूरत° $C_{02}K_7E$, कूरस्त° K_{10} • °निर्दयः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °निर्दयाः K_7 **34c** क्रोधः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; क्रोध° C_{45} • पिशुन] E; पिशुनो $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ • च] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; omitted in K_{10} **34d** गुण°] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; गु° C_{45}^{ac} **35ab** केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; ×××××××××××× देहिनाम् C_{94}, केन चिह्नेन विज्ञेय आहार सर्वदेहिनाम् K_{10} **35c** पृथक्त्वेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; पृथक्केण K_7 **35d** °धन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °धनः K_7 **36a** कीर्तिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; किर्तिः E • सुखं प्रीतिर्ब°] K_7; सुखं प्रीतिब° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, सुखप्रीति ब° C_{02}, सुखं प्रितिव° E **36b** °रोग्य°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °रोग्यं C_{45} **36c** हृद्य°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; हृद° E • °रसं] $C_{94}C_{45}K_{82}$; °रस C_{02}, °⟨रस⟩ K_{10}, °रसां K_7, °रसा E • स्निग्ध] $C^{\Sigma}K_7E$; स्निग्धं K_{82}, ⟨सन्दिग्ध⟩ K_{10} **36d** आहारः] $C_{94}^{pc}K_{10}K_7E$; आहार $C_{94}^{ac}C_{45}C_{02}K_{82}$ • सात्त्विकप्रियः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; सात्विकप्रिया C_{02}, सात्विकप्रिय K_{10}, सात्विकः कियाः E **37a** °म्ल°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °ल्ल° E • °लवणं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °लक्षणं C_{45} **37b** तीक्ष्णं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; ती⟨क्ष्ण⟩ C_{94}, स्तीक्षं E • विदाहि च] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ×⟨दाहि च⟩ C_{94}, विदाहिक C_{02}^{pc}, विदाहिकः $C_{02}^{ac}E$ **37cd** राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः] $C_{45}K_{82}K_7$; ×××××××××××××××× C_{94}, राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयः प्रदः C_{02}, राजसः श्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः K_{10}, राजसे श्रेष्ठमाहारो दुःखशोकाभयप्रदः E

अभक्ष्यामेध्यपूती च पूति पर्युषितं च यत् ।
आयामरसविस्वाद आहारस्तामसप्रियः ॥९:३८॥
विगतराग उवाच ।
गुणातीतं कथं ज्ञेयं संसारपरपारगम् ।
गुणपाशनिबद्धानां मोक्षं कथय तत्त्वतः ॥९:३९॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
आत्मवत्सर्वभूतानि सम्यक्पश्येत भो द्विज ।
गुणातीतः स विज्ञेयः संसारपरपारगः ॥९:४०॥
ईर्षाद्विषसमो यस्तु सुखदुःखसमाश्च ये ।
स्तुतिनिन्दासमा ये च गुणातीतः स उच्यते ॥९:४१॥
तुल्यप्रियाप्रियो यश्च अरिमित्रसमस्तथा ।
मानापमानयोस्तुल्यो गुणातीतः स उच्यते ॥९:४२॥
एष ते कथितो विप्र गुणसद्भावनिर्णयः ।
गुणयुक्तस्तु संसारी गुणातीतः पराङ्गतिः ॥९:४३॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे त्रैगुण्यविशेषणीयो नामाध्यायो नवमः॥

---

42 cf. MBh 6.36.24cd–25 (BhG 14.24cd–25): तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

✣

38a अभक्ष्यामेध्यपूती च] em.; अभक्ष्यमेध्यपूती च $C^{\Sigma}K_{82}$, अभक्षमेध्यपूती च K_{10}, अभक्षामेध्यपूती च K_{7}, अभक्षमद्यपूती वै E **38c** आयाम°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; आयास° E **38d** °मस°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; °मसः C_{02}E • °प्रियः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E; °प्रियाः C_{02} **39a** °तीतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$E; °तीत $C_{02}K_{10}$ **39b** °गम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E; °गः C_{02} **39c** °बद्धानां] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; °वर्द्धनां C_{45}, °बद्धामो E **40a** °भूतानि] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}$E; °भूतां K_{82} **40b** सम्यक्प°] $C^{\Sigma}K_{10}K_{7}$E; सम्यत्प° K_{82} **40c** °तीतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °तीत $C_{02}K_{7}$, °तीतं E **41a** ईर्षा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; ईर्ष्या° K_{7}E **41b** °समाश्च ये] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$E; °समाश्रये K_{10} **41d** °तीतः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$E; °तीत K_{10} **42a** तुल्य°] E; तुल्यः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ **42b** °सम°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E; °समा° C_{02} **43a** ते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$E; तो K_{10} **43b** °सद्भाव°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °मद्भाव° E **43d** गुणातीतः] $C_{94}C_{02}K_{82}$; गुणातीत $C_{45}K_{10}K_{7}$E • पराङ्गतिः] E; पराङ्गतिम् $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ **Colophon**: °विशेषणीयो] corr.; °विशेषनीयो $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E • नामाध्यायो नवमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; नाम नवमो ऽध्यायः E